De Atheniensium pompis sacris

Ernst Pfuhl

liber cuius partem primam nunc propono mox totus publici iuris fiet.

RENARDO KEKULE DE STRADONITZ

UDALRICO DE WILAMOWITZ-MOELLENDORFF

SACRUM

PRAEFATIO.

De Atheniensium pompis sacris disputaturo primum, quid Graeci voce *πομπή* significaverint, quaerendum est. cuius vocis usum si totum examinamus, verbi *πέμπειν* vim etiam in nomine substantivo inde derivato semper servatam esse cognoscimus[1]). ea autem vis, qua sola Homerus vocem *πομπή* usurpat, postea et in latius aucta est et in angustius coartata; nam quod apud Homerum semper deductio est[2]), id postea etiam missus, missio[3]) et — des veniam verbo, cum Romani verbo vernaculo careant — pompa est[4]).

pompas sacras igitur deductiones esse colligimus, quibus homines aut deos ipsos aut symbola sacra aut munera primitias hostias deis offerendas prosequebantur[5]). sed ut nullus alius populus *τὸ καθαρόν* et

[1]) a voce *πομπή* dativus pendet: *πομπὴ τῆι Ἀφροδίτηι* CIA IV 2 314 c, *τῶι Ἡρακλεῖ* II 602 v. 4. *πομπὴν πέμπειν τινί* usitatissimum est. a qua notione iam Romani aliquantum, prorsus Francogalli et Germani deflexerunt. novum verbum autem, quo omnes utimur, non rem, sed formam significat. quod etiam in posteriore lingua Graeca populari occurrit: *προέλευσις*, Eustath. p. 1292, 16.

[2]) velut *Z* 171 *αὐτὰρ ὁ βῆ Λυκίηνδε θεῶν ὑπ' ἀμύμονι πομπῆι*, ε 32 *ὥς κε νέηται οὔτε θεῶν πομπῆι οὔτε θνητῶν ἀνθρώπων*, ζ 290 *ὄφρα τάχιστα πομπῆς καὶ νόστοιο τύχηις παρὰ πατρὸς ἐμοῖο*, η 191 sqq. *ἔπειτα δὲ καὶ περὶ πομπῆς μνησόμεθ' ὥς χ' ὁ ξεῖνος ἄνευθε πόνου καὶ ἀνίης πομπῆι ὑφ' ἡμετέρηι ἣν πατρίδα γαῖαν ἵκηται*, κ 17 sq. *ἀλλ' ὅτι δὴ καὶ ἐγὼ ὁδὸν ἤιτεον ἠδ' ἐκέλευον πεμπέμεν οὐδέτι κεῖνος ἀνήνατο, τεῦχε δὲ πομπήν.* contra quod est in hymno XV, 5 *πομπῆισιν ὑπ' Εὐρυσθῆος* a posteriorum partibus stat, cf. notam 3.

[3]) velut apud Euripidem Her. 580 *Εὐρυσθέως πομπαῖσι*, Hel. 1131 *πομπαῖσιν Ἀφροδίτης*. de vento apud Pindarum Nem. VII 43 *Ζεφύροιο πομπαί*, cf. Eur. Iph. Aul. 1324 *μηδ' ἀνταίαν Εὐρίπωι πνεῦσαι πομπὰν Ζεύς*. — Thuc. IV 108 *ξύλων τε ναυπηγησίμων πομπὴ καὶ χρημάτων πρόσοδος*. tamquam impulsus saepe apud Herodotum (*πομπῆι θεοῦ*) et apud posteros (*πομπῆι θείαι*). Triptolemi missionem Aristides *πομπήν* appellat (tom. I p. 105).

[4]) haec vis primum apud Pindarum occurrit Ol. VII 145 *μήλων τε κνισάεσσα πομπά*, Pyth. V 122 *Ἀπολλωνίαις πομπαῖς* (de Cyrenaica agit via pompica), Nem. VI 67 *ἡρώιαις δὲ πομπαῖς — πολυθύτοις*.

[5]) eae pompae, quibus deorum simulacra ipsa portabantur, non aliter atque eae, quae deorum templa adibant, significari solent. sic Pollux, cum de nomophylacibus agat (VIII 94) *τὴν δὲ πομπὴν πέμπουσι τῆι θεῶι* dicit; sed hac in pompa

τὸ ἐναγές severius separavit inter se, ita Graeci ad eas pompas, quibus non sacra deducebantur, sed nescio quod *μύσος* efferebatur, significandas numquam vocibus quae sunt *πομπή*, *πομπεύειν* usi sunt, sed semper verbis *ἐκπέμπειν*[6]) *ἐξάγειν*[7]) *ἐκφέρειν*[8]) *ἀποπέμπειν*[9]) *ἀποδιαπομπεῖσθαι*[10]). sic etiam *θύειν* et *ἐκθύειν* distinguebant[11]). attamen nobis etiam hae *ἀποπομπαί*, quia pomparum formis instituebantur, tractandae sunt. cuius generis apud Athenienses ea pompa est, qua pharmaci sexto Thargelionis die educebantur, eiusdem mystarum *ἅλαδε ἔλασις*, qua maculas abluebant et in mare eiciebant, eiusdem Epitaphiorum magna illa *ἐκφορά*.

atque ne eas quidem pompas, quibus neque sacra neque piacula ducta sunt, sed e civibus electi ad deorum fana mittebantur, omittemus. quales feminae Thesmophoriis duas instituebant, unam milites, cum impetu facto Apollinem Boedromium adirent.

iam ad singulas pompas aggrediamur, ut postea aliorum Graecorum pompis sacris comparatis, quomodo de Atheniensibus iudicandum sit, videamus. pauca autem de fontibus praefanda sunt. nam cum heortologorum veterum opera ipsa perierint neque eae, quae maximam partem a scholiastis et lexicographis servatae sunt reliquiae collectae sint, nedum ita tractatae, ut quid quaeque valeant accurate sciamus, e poetarum philosophorum historicorum oratorum scriptis variis, e scholiis, e lexicis modo haec modo illa colligenda erant. deinde tituli a quinto a. Chr. n. saeculo usque ad quintum p. Chr. n. satis multa atque gravia attulerunt. inter quos tituli ephebici eminent.

denique monumentis praeter Parthenonis zophorum ad pompas sacras restituendas perraro usus sum.

---

dea ipsa deducebatur, cf. Photius = Suidas *οἱ νομοφύλακες τίνες*; praeterea voce *προπέμπειν* utebantur, cf. titulos ephebicos (CIA II 466 sqq.): *προέπεμψαν τὰ ἱερὰ καὶ τὸν Ἴακχον ὡσαύτως.* — *προπομποί*, *πέμπειν*, *πομπή* simul occurrunt in Aeschyli Eumenidum exodo (v. 983, 1000, 1011). — pompas vel ea quae in vasculis saepe videmus picta agmina parva appellata esse constat. cf. Ar. Av. 849—856.

6) Hes. *κραδίης νόμος.*

7) Harp. *φαρμακός.*

8) *ἐκφέρειν*, *ἐκφορά.* sic funera appellabantur.

9) Lys. VI 53.

10) Lys. l. c., Plat. leg. IX p. 877 e, X p. 900 b, cf. Hes. *ἀποπομπεῖν.* intercedit autem eadem ratio inter *ἀποπομπεῖν* et *ἀποτρέπειν*, quae inter *ἐξελαύνειν* et *ἀμύνεσθαι.* — *ἀποπομπαί* Isocr. V 117. cf. Eustath. p. 1935.

11) *ἐκθύειν ἐξιλάσκεσθαι* Hes., cf. Suid. s. v. (Herod. VI 91). Dio Cass. 41, 14, *οὐδὲν (τῶν τεράτων) ἐξεθύσαντο.* Eustath. p. 1223, 51 *φόνον ἐκθύσασθαι*, cf. Theophr. hist. plant. V 9, 8, *ὃ δὲ καλοῦσιν οἱ μάντεις Ἐλλειθυίας ἄφεδρον ὑπὲρ οὗ καὶ ἐκθύονται*, Strab. VI 2, 11, Plut. Alex. L. eodem intellectu apud Soph. El. 572, Eur. Or. 191, frgm. inc. 904; translato Cycl. 371. ad *ἐκθύματα* facienda Athenienses proprios hieropoeos sortiebantur, Arist. *Ἀθ. πολ.* LIV 6.

I.

DE POMPIS ATTICIS.

a. temporis certi.

ΠΑΝΑΘΗΝΑΙΑ.

1. de fontibus.

Panathenaicae pompae fons uberrimus, qui ab ipso saeculo quinto adhuc aetatem tulit, Parthenonis zophorus est. quae partes autem et temporum et barbarorum iniquitate pessum datae sunt, eae omnes fere ita restitui possunt, ut nihil grave deesse certum sit[1]. tamen eximio fonte cautius utamur necessarium est, nam primum artifex pompam non ita, ut uno certo temporis momento conformata erat, in templi parietibus proposuit, sed summarum artis legum peritissimus ita sculpsit, ut qui a latere occidentali orsus ad portam orientalem procederet pompam praeparatam ductam finitam videret, atque id non solum is qui parietem septentrionalem, sed etiam is qui meridionalem praeteriret. quo factum est, ut duas pompas integras fingeret, quarum maior, quae ab hominum parte maiore videbatur, a latere occidentali per septentrionale, minor per meridionale latus ad orientale ducitur. itaque, cum pompae ordinem e zophoro cognoscere conemur, duae pompae caute comparandae sunt.

accedit quod neque in hominum bestiarumque numero neque in ea, quae inter singularum pompae partium magnitudinem intercedit, ratione niti possumus. velut decem aut undecim bobus hecatombe significatur[2] et equites pulcherrimi currusque ita praevalent, ut pedites nisi pauci in pompa fuisse non videantur. quod ita non fuisse scimus[3].

sed etiam minora ea quidem, nobis tamen non minus gravia secundum artis leges mutata sunt: plano enim prostypo zophorus sculptus et

---

[1]) Michaelis, Der Parthenon p. 203—265.

[2]) Michaelis l. c. p. 240.

[3]) v. i. p. 18.

in pariete alto ita positus erat, ut nisi angulo hebeti non spectaretur et ea tantum, quae a pavimento refulgebat, luce collustraretur. quam simplicissima igitur omnia, quam facillima cognitu artifices exprimere debebant; unde tela, arma, cuiusvis generis utensilia neglecta esse suspicandum est. praeterea etiam in singulis figuris certo modo atque numero componendis artis leges plurimum valuerunt. velut canephori hac de causa canistris carent[4]).

accedit quod multa aere affixa, multa picta erant; quae nunc quidem desunt.

cum igitur zophorus eum, quem Athenienses saeculo quinto praebebant, pompae aspectum summa arte contractum et nobilitatum exprimat, tamen singula nisi omnibus diligenter pensatis ex eo colligere non possumus. ergo quae in zophoro sunt, ea certo in pompa fuisse statuendum est; sed ea, quae aliis confirmantur testimoniis, ea de causa, quod in zophoro desiderantur, pompae abiudicanda non sunt.

deinde tituli multa atque gravia afferunt. e quibus decreta publica duo eorundem quorum zophorus temporum sunt[5]), unum, quo de hieropoeorum munere agitur, Lycurgi aetatis est[6]). tum per omnia fere saecula modo haec modo illa e titulis diversissimis colliguntur, denique vel circa annum 400. p. Chr. n. in titulo quodam honorario currus navalis commemoratur[7]).

praeterea scriptores multa et varia ad pompae formas cognoscendas praebent. e quibus ei, qui pompam accurate descripserunt, heortologos dico, ita pessum dati sunt, ut nisi pauca inde non discamus. tum unus Himerius — si vis etiam Philostratus qui eius navis, quam Herodes Atticus anno 134. donaverat, viam tradit[8]) — paulo pluribus verbis pompam describit[9]). sed utinam ille homo doctus fuisset, non orator, cuius insanum *παρένθυρσον* incredibile quantum exsultat. contra graviora sunt, quae e singulis scriptorum variorum locis colliguntur. gravissimum autem atque antiquissimum testimonium Homeri versus in *B* 550.—554. sunt; unde pompae formam saeculo sexto eandem fere atque quinto fuisse elucet[10]). deinde per totam antiquitatem singulas res dispersas invenimus, velut saeculo quinto apud poetas tragicos et comicos, quarto apud Platonem Xenophontem oratores, in Aristotelis re publica Atheniensium, in

---

4) v. i. p. 21, not. 137.
5) CIA I 31 et 37.
6) CIA II 163.
7) CIA III 776.
8) vit. soph. II 1, 5.
9) or. III 12—16.
10) de Wilamowitz Aristot. und Athen I p. 239, 106.

Theophrasti et Demetrii legum fragmentis. deinde saeculo tertio comici denuo nonnulla afferunt. ex Atthide autem praeter Erichthonii instituta (marmor Parium; Philochorus [11]) nihil, quod ad pompam pertineat, traditur. accedunt posteriorum loci singuli, velut eius, qui Cirim composuit, Ovidii, Plutarchi, Pausaniae, Aeliani, Philostrati, Heliodori, Himerii.

e quibus testimoniis, quae Meursius primum collegit[12]), recentiores multi pompam breviter describere conati sunt. quod paucis verbis Carolus Fridericus Hermannus[13]), paulo uberius Schoemannus fecit[14]). deinde Michaelis, cuius operae zophorum accuratissime restitutum debemus, omnia, quae ante hos triginta fere annos praesto erant, testimonia congessit[15]). tum Stengelius omnibus testimoniis principalibus usus pompam adumbravit[16]), denique Augustus Mommsenius accuratius de pompa Panathenaica egit[17]). de quibus omnibus, ut paucos e multis antiquioribus nominavi, ita iudicium ferre nolo, quippe qui solas pompas sacras tractem. tamen quin pauca de Mommsenii libro dicam, facere non possum. ac primum quidem Mommsenius testimonia accurate examinavit, de singulis rebus gravioribus quaestiones peculiares instituit, aedificium perfectum atque absolutum exstruere conatus est. deinde nonnulla gravia, quae adhuc parum recte perspecta erant, illustravit[18]). sed ea quae ille exstruxit aedificia ea de causa nimis saepe stare non possunt, quod in coniecturis male munitis nituntur[19]). accedit quod nonnumquam etiam gravia testimonia[20]) atque

---

[11]) de Atthide v. i. p. 28. cum notis 179—185.

[12]) Panathenaea sive de Minervae illo gemino festo liber singularis.

[13]) Handbuch der gottesdienstl. Altertümer § 54.

[14]) Griech. Altertümer II p. 447 sqq.

[15]) l. c. p. 203 sqq , 318 sqq. (Anhang III).

[16]) Die griech. Cultusaltertümer (Iwan Mueller Hdb. V 3) p. 198 sq.

[17]) Feste der Stadt Athen p. 107—145.

[18]) velut Atheniensium vetus sacrificium duplex, p. 116 sqq.

[19]) cf. quae de peplo qui aliis temporibus alio modo oblatus sit dicit p. 114 sqq., hydriaphoros p. 142, 2, Panathenaeorum origines p. 155 sqq. peplum Lycurgi temporibus in minorum Panathenaeorum pompa non fuisse inde concludit (p. 112), quod athlothetae, quibus peplus curae erat, (Ar. Ἀθ. πολ. LX 1) in titulo II 163. non commemorentur. sed eodem loco Aristoteles etiam pompam athlothetis curae fuisse dicit: unde ne hanc quidem quotannis ductam esse concludere Mommsenius cogi potest. tum Harpocrationis verbis nulla causa allata Isaeo ipsi attributis tamquam quarti a. Chr. n. saeculi testimonio utitur p. 42 1. graviora aliis in capitibus sunt, quae ubi evitari non potuit suo loco notavi.

[20]) velut cum magna Panathenaea a Pisistrato instituta esse schol. Aristid. I p. 189 4 secutus dicat (p. 61), illa anno 566. Hippoclide archonte condita esse nullo verbo commemorat, quamquam et praeclare traditum (a Pherecyde in historiarum libro primo quod Didymus exscripsit, v. Marcellin. vit. Thuc. 3, Euseb. Chron. Ol. 53, 3) et satis notum est (Busolt Griech. Gesch.² II p. 344 2); Philaidis autem valentibus Pisistratum tam gravia novasse verisimile omnino non est. sed Bacchi dei rustici

ea, quae a viris doctis iamdudum absoluta sunt, neglexit[21]). contra Stengelius in citandis et veterum locis et recentiorum scriptis perfectam praestitit curam atque diligentiam. —

2. de pompae partibus.

iam pompae, quae 28. Hecatombaeonis die[22]) mane[23]) ducebatur, formam, qualis a saeculis sexto et quinto videtur fuisse, restituere conemur, ut postea naturam et origines perquirere possimus. ab iis autem, quae Minervae in pompa offerebantur, ordiri iuvat: a peplo dico et a sacrificiis.

α. de peplo.

peplum semper Poliadis vetustae statuae ligneae et oblatum et indutum esse denuo statuendum est[24]). nam hoc simulacrum semper peplo vestitum erat[25]) neque aliud, cui peplus indui potuisset, temporibus antiquis exstabat. quod ne is quidem, qui peplum in Parthenone sculptum esse magni momenti faciat, negare potest; eiusdem enim Minervae templum novum sollemnium summorum summa cerimonia, quae populi Atheniensis splendorem prae se ferebat, sculpta ornatum est. ut autem Poliadis tota pompa est, ita peplus semper eodem simulacro vetustissimo indutus[26]). nam Partheni peplus aureus erat[27]).

---

sollemnia postea Pisistratus tyrannus instituit (sed v. de Wilamowitz Hom. Unters. p. 248 13). item Strattidis testimonio (Harp. *τοπεῖον*, unde Suid. = Phot. = Et. M., Meineke 2, 772 (I 432), Michaelis testim. 165, quod nec minoris nec maioris gravitatis est quam id in quo nititur (CIA II 314), neglecto Athenienses, cum currum navalem instituerent, Isidis navem imitatos esse dicit p. 116.

[21]) velut illi *ἄξιοι τοῦ πέπλου* p. 115, cf. Diels mus. rhen. XXX p. 136, Studniczka Altgriech. Tracht p. 137, 17. alia aliis locis sunt, cf. ex. gr. Dionysia not. 12. item adhuc quomodo de forma *Μουνυχία* iudicandum sit nescit (p. 452 cum notis 2. et 4.) et Thesmophorium in Pycne fuisse ea de causa negat (p. 320 5), quod aedificium illic non fuisset.

[22]) Procl. ad Plat. rem publ. p. 327 a, Tim. p. 9.

[23]) CIA II 163 v. 34 [*ἅμα ἡ*]*λίωι ἀνιόντι*.

[24]) cf. Doerpfeld Athen. Mitteil. XII p. 200, Reichel Vorhellen. Goetterculte p. 20.

[25]) CIA I 93 v. 11, Plut. Alcib. XXXIV, Hes. *Πραξιεργίδαι*, cf. Toepffer Att. Geneal. p. 133 sq., Et. M. *κατανίπτης*, cf. Plynteria, Studniczka l. c. p. 139 sqq.

[26]) quod ad demonstrandum vel Aristophanis versus Av. 826—828 sufficerent: *λιπαρὸν τὸ χρῆμα τῆς πόλεως. τίς δαὶ θεὸς πολιοῦχος ἔσται; τῶι ξανοῦμεν τὸν πέπλον; — τί δ' οὐκ Ἀθηναίαν ἐῶμεν πολιάδα;* recto scholiasta dicit: *τῆι Ἀθηνᾶι πολιάδι οὔσηι πέπλος ἐγίνετο παμποίκιλος, ὃν ἀνέφερον ἐν τῆι πομπῆι τῶν Παναθηναίων.* quod idem etiam in proverbio Zen. I 56 servatum est, cf. not. 50. praeterea artifex Erichthonium simulacri veteris cultum instituentem in Parthenonis metopis meridionalibus induxerat (Michaelis tab. 3, XVII—XXI, Pernice Jahrb. X p. 93 sqq., et tab. 3) inde autem, quod plus centum ergastinarum posterioribus temporibus in

iam testimonia singula examinemus. quae antiquissima sunt Aristophanis in Equitibus[28]) et in Avibus[29]), Euripidis in Hecuba[30]) et in Iphigenia Taurica[31]), quam gravis quamque notus peplus illa aetate fuerit, demonstrant: nam ubi de dea ipsa agitur, statim pepli mentio fit. deinde duo testimoniorum genera sunt a quarto a. Chr. n. saeculo usque ad tertium p. Chr. n., quorum haec peplum magnis Panathenaeis, illa quotannis oblatum esse affirmant. magna autem Panathenaea Plato philosophus[32]) Philemo comicus[33]) is qui Cirim composuit[34]) Aristophanis[35]) et Euripidis[36]) scholiastae veteres Harpocratio[37]) Heliodorus[38]) testantur. contra saeculo quarto exeunte peplum annuum fuisse e Stratoclis decreto[39]) colligimus et idem alius Aristophanis scholiasta ita affirmat, ut eum peplum semper quotannis ductum esse putavisse eluceat[40]).

quod quomodo diiudicandum sit videamus. ac primum quidem peplum aliquando quotannis oblatum esse fatendum est, quia duobus testimoniis discretis inter se refertur. quem morem vel ante Stratoclis decretum, quod Diodorus servavit (a. 307. a. Chr. n.)[41]), exstitisse ea de causa

---

peplo texendo occupatae erant (v. i. p. 24), vestis magnitudinem definire non possumus: nam honoris, non laboris causa virgines nobiles hoc munere fungebantur; atque ad Reichelii peplum immensum portandum ne ipsa Paralus quidem aut Salaminia in curru posita suffecisset. praeterea quod Reichelius ea, quae Benndorfius hac de re exposuit (v. i. not. 64), nullo verbo tetigit miror.

27) e Lactantii verbis Instit. II 4 (cf. Petersen Kunst des Phidias p. 36) nihil colligi posse non est quod demonstremus.

28) v. 565 sq. *εὐλογῆσαι βουλόμεσθα τοὺς πατέρας ἡμῶν ὅτι ἄνδρες ἦσαν τῆσδε τῆς γῆς ἄξιοι καὶ τοῦ πέπλου.*

29) v. 826, v. not. 26.

30) v. 466 sqq. 31) v. 222 sqq.

32) Euthyphr. VI p. 6 c.

33) Plaut. mercat. 64 sq., cf. Meineke 4, 8 (II 825).

34) v. 24 sqq.

35) schol. Equit. 566, Pac. 418. primum scholium Symmachi esse eo, quo pepli naturam declarat et viae sacrae locos principales enumerat, claro et simplici dicendi genere commendatur. quare scholium e bono fonte fluxisse putandum est. quod Suidas exscripsit.

36) schol. Hec. 468 quod fontem egregium sapit.

37) s. v. *πέπλος*. fortasse etiam apud Isaeum magna Panathenaea nominata erant.

38) Aethiop. I 10. qui non suorum temporum consuetudinem, sed opinionem vulgarem refert.

39) Diod. XX 46.

40) schol. Equ. l. c.

41) illud in quo nitimur *κατ' ἐνιαυτόν* Dindorfius nulla alia causa commotus, nisi quod idem paulo antea scriptum est, Wesselingium secutus eiecit. quod, si decretum publicum subesse respexisset, certo non fecisset: *οἱ δὲ Ἀθηναῖοι γράψαντος ψήφισμα Στρατοκλέους ἐψηφίσαντο — — συντελεῖν αὐτοῖς κατ' ἐνιαυτόν ἀγῶνας καὶ πομπὴν καὶ θυσίαν, ἐνυφαίνειν τε αὐτοὺς εἰς τὸν τῆς Ἀθηνᾶς πέπλον κατ' ἐνιαυτόν.*

censendum est, quod, si Stratocles peplum usque ad illum annum per quinquennium oblatum Antigoni et Demetrii gratia quotannis offerendum esse decrevisset, Diodorus hoc certo retulisset. accedit quod primus peplus, qui illorum imaginibus intextis profanatus erat, fortuito a vento dilaceratus est[42]); quod cum deorum iram significare videretur, certo, ut hominum imagines denuo non intexerentur, effecit[43]): quare, si peplus quotannis offerendus simul cum illis imaginibus institutus esset, etiam hic simul esset abolitus, ut re vera numquam quotannis oblatus esset. attamen Aristophanis scholiasta hoc factum esse testatur: ergo ante annum 307. peplus quotannis offerebatur. cuius moris certum terminum, post quem institutus est, Platonis Eutyphro praebet. sed fortasse etiam Lycurgi temporibus peplus nisi per quinquennium non offerebatur[44]). quarto saeculo igitur, fortasse intra annos 338. et 307., peplus quotannis offerendus institutus est. quae consuetudo nisi per centum maxime annos aut etiam per brevius tempus servata non videtur esse: nam vel Philemonem comicum morem veterem denuo testatum esse verisimile est[45]). accedit quod posteri fontibus antiquioribus usi praeter unum scholiastam peplum quotannis oblatum non noverunt; quod offenderet, si novum morem per longum tempus exstitisse putaremus.

quoniam quomodo peplus oblatus sit, quantum quidem fieri potuit, constituimus, nunc ad moris origines aggrediamur. quas facile cognoscimus: nam ubi deorum simulacra lignea facta sunt, vestes desiderabantur. ab eo igitur tempore, quo Erichthonius, ut Atthidis genere dicendi utamur[46]), Minervae Poliadis simulacrum ligneum in arce collocavit et sollemnia condidit, peplus quinto quoque anno oblatus est. quod antiquitus per quinquennium factum esse ea de causa certum est, quod peplus quotannis textus Plynteriis esset oblatus; sed Plynteriis quater lautus[47]) semper Minervae sollemnibus summis tamquam totius populi donum offerebatur[48]).

---

[42]) Philippidis comici fragm. inc. apud Plut. Demetr. XII (Meineke 4, 474—475; II 1121).

[43]) de hominum imaginibus in peplo pictis v. i. not. 71 in fine.

[44]) in titulo II 163 quo accuratius de minorum Panathenaeorum pompa et sacrificio agitur nullo verbo pepli mentio fit. quod in iis lapidis partibus, quae perierunt, factum esse verisimile omnino non est.

[45]) cf. not. 33. cum spatium longum significari necessarium esset, Philemonem *τοῖς μεγάλοις Παναθηναίοις* scripsisse neque nisi illis peplum eius temporibus oblatum esse certum est. quod, ne quis Plautum vocem *Παναθήναια* in *quincto anno quoque* vertisse dicat, moneo.

[46]) Apollod. III 14, cf. quae de Erichthonii institutis quae in Atthide referebantur infra exposui p. 28.

[47]) cf. Plynteria.

[48]) peplum tamquam ovium educationis primitias oblatum esse conici possit; sed neque quotannis oblatus est et a necessitate originem duxit; nam ut maritis et filiis, ita feminae ligneo Minervae simulacro vestem texebant.

cuius moris vetustatem vel inde cognoscimus quod errhephori nobiles laborem instituebant[49]); quod etiam fabulis exprimi videtur[50]). praeterea in eius pepli, qui Elide Junoni quinto quoque anno offerebatur, similitudine niti possumus[51]). quam consuetudinem postea ii, qui certaminum penteteride instituta magna Panathenaea condiderunt, secuti sunt (anno 566.).

iam quomodo peplus in pompa ductus sit, quaeramus. quod quantum ad saecula posteriora liquet. nam peplum tamquam currus navalis velum in antenna suspensum[52]) usque ad Propylaea provectum[53]), deinde malo e nave soluto in vexilli modum in arcem portatum esse certum

---

[49]) Harp. *ἀῤῥηφορεῖν* cf. Et. M. p. 149, 13. Chalcois ultimo Pyanopsionis die sacerdotes laborem cum errhephoris instituebant, Et. M. p. 805, 46. de ergastinis v. i. p. 22. ceterum eam pompam, quam ersephoros puellas Ersae duxisse scholiasta ad Aristoph. Lysistr. v. 642. dicit, ex Istri verbis fictam esse hoc loco addam: in Hersae enim honorem ersephoriam fieri Ister dixerat (cf. Wellmann de Istro Callimachio p. 103). eadem glossa, quae in scholio, in Et. M. *ἀῤῥηφόροι* paulo accuratior est, quamquam Ister non nominatur. ubi rectius dicitur *ταύτηι γάρ ἦγον τὴν ἑορτήν*.

[50]) Phot. = Suid. *προτόνιον*; sed e paucis verbis, qualis fabula fuerit, cognosci nequit, cf. Pollux X 191. ineptum est, quod ad proverbium *Ἀκέσεως καὶ Ἑλικῶνος ἔργα* dicit Zen. I 56 (Diogen. II 7) *οὗτοι γὰρ πρῶτοι τὸν τῆς Πολιάδος Ἀθηνᾶς πέπλον ἐδημιούργησαν*, praesertim cum Acesea Patarensem esse dicat et Heliconis sagum Alexander Magnus in pugna ad Issum commissa portaverit (Plut. Al. XXXII). praeterea puellae, non viri Athenis peplum texebant. quem errorem ex epigrammate *τεῦξ' Ἑλικῶν Ἀκεσᾶ Σαλαμίνιος ὧι ἐνὶ χερσὶ πότνια θεσπεσίην Παλλὰς ἔτευξε χάριν* ortum esse conicio. (Athen. II p. 48 b, cf. Eustath. p. 1400, 12; Anthol. Gr. IV 160, 206; Palat. Append. 863, 334).

[51]) Paus. V 16, 2 sqq., cf. VI 24, 10, II 17, 6. tamen quin hic mos temporibus vetustissimis attribuendus sit, non est quod dubitemus. etiam Elide certae feminae nobiles (sedecim) peplum texebant. cf. chitona quem Lacedaemonii Apolloni offerebant, Paus. III 16, 3. *φᾶρος* Alcmanis virgines Orthiae offerunt, Bergk fragm. 23 v. 60, Diels Herm. XXXI p. 359. idem e Milesiorum et Syracusanorum Diana chitona concludere dubito, cf. Studniczka Altgriech. Tracht p. 17, 18, 24, 136. quae autem non diebus sollemnibus, sed pro occasione tamquam anathemata offerebantur vestes (velut Hecubae peplus *Z* 286—310) huc non pertinent.

[52]) schol. Ar. Equit. 566, Pac. 418, Phot. *ἱστὸς καὶ κεραία*; Philostr. vit. soph. II 1, 5, schol. Aristid. t. I p. 197, 8, Heliod. Aethiop. I 10, Himer. orat. III 12 sqq. quae Himerius dicit de sacerdotibus viris et feminis Eupatridibus, quibus navis impleta in pompa ducta sit, fide omnino digna non sunt, atque fortasse ex aliorum curruum navalium similitudine, velut Bacchi Milesii, cuius gubernaculum sacerdos regebat (Philostr. vit. soph. I 25, 1 et 11, Aristid. XXII t. I p. 440 et XV p. 373 Dind., cf. Usener Sintfluthsagen p. 116 sqq.), ea quae ille profert inepte ficta originem ducunt. praeterea Himerius de suae aetatis Panathenaeis vernis agit (3). sed singula refutare quamquam facile fieri potest nolo. — navem Panathenaicam sculptam videmus in zophoro illo, qui est in templo *Παναγίας Γοργοεπηκόου*, Svoronos Journ. numism. II t. V.—VI., Thiele Antike Himmelsbilder p. 59. (Boetticher Philol. XXII p. 385 sqq. = Schreiber Bilderatl. t. LXII. 1—2; Friederichs Wolters 1909 sq.).

[53]) schol. Ar. Equit. l. c., Philostr. vit. soph. II 1, 5, cf. i. p.

est[54]). quem morem ab eis temporibus, quorum Symmachi fontes erant[55]), usque ad medium alterum p. Chr. n. saeculum novimus[56]). deinde circa annum 400. p. Chr. n. navem nonnunquam usque ad templum ipsum ductam esse scimus[57]); quod ante annum 134. p. Chr. n. certo nondum factum erat[58]). iumentis autem Athenienses ante Herodem Atticum equis utebantur[59]), postea, quantum quidem tempus illius navis integra erat, machina quadam arteficiosa[60]).

deinde, ut ad tempora antiquiora ascendamus, eundem malum cum antenna splendide exornatum exeunte saeculo et quarto — Philippide teste[61]) — et quinto — teste Strattide[62]) — invenimus. currum igitur illis temporibus exstitisse necessarium est, navem non: nam facile Athenienses vexillum — nihil aliud enim ligna in T literae modum conformata[63]) fuerunt — malum et antennam appellare poterant. cui opinioni Strattidis verba favent, cum dicat *ὥσπερ ἱστίον*. atque etiam e tituli, qui est de Philippidis legatione, verbis *διελέχθη δὲ καὶ ὑπὲρ κεραίας καὶ ἱστοῦ* tum solum vexillum splendide ornatum esse apparet. quocum bene convenit, quod in symbolo quodam plumbeo Gottingae asservato currus quatuor rotarum expressus est, in quo ligna videmus labari similia, quae malum et antennam esse censeas.[64]) sed pepli currum re vera hoc in symbolo fictum esse ea de causa parum verisimile est, quia peplus ipse

---

[54]) alio modo peplus ita ut in pompa splenderet portari non poterat atque etiam hodie vexilla sic in pompis portantur; quale Raffaeli Sancta Virgo erat. hac igitur de causa malus antennaque splendide exornabantur.

[55]) commentarii in Aristophanem antiquiores, schol. Equit. l. c., cf. not. 35.

[56]) a. 134, Philostr. l. c.

[57]) CIA III 776.

[58]) hanc gloriandi occasionem, si umquam antea factum esset, Herodes certo non praetermisisset. cuius navem per se non nimis notabilem (certo igitur non maiorem quam quae in arcem duci potuisset, si voluisset Herodes) Pausanias videtur spectasse (I 29, 1).

[59]) hoc, cum per se verisimile sit, eo confirmatur, quod e tali curru quali apobatae utebantur pepli currus factus videtur esse (v. i. p. 17 et 32). accedit quod in symbolo plumbeo quod Gottingae asservatur (v. i. cum notis 64 et 65), si modo ad currum Panathenaicum referri potest, equi expressi sunt. quos Philostratus fortasse suo more synonymo *ὑποζύγια* significat seu melius obscurat — nisi mulos significare voluit.

[60]) Philostr. l. c. cuius *ὑπογείους μηχανάς* equos fuisse suspicor qui in ipsa nave latebant. qualibus curribus navalibus clerici Isabellam Britannam in urbem Coloniam deduxerunt, cf. Burckhardt Cultur der Renaissance II p. 146.

[61]) CIA II 314 in Philippidis comici honorem. unde malum cum antenna et pretiosum et artificiosum fuisse colligendum est.

[62]) Strattis apud Harp. *τοπεῖον* (Meineke 2, 772; I 432): *τὸν πέπλον δὲ τοῦτον ἕλκουσ' ὀνεύοντες τοπείοις ἄνδρες ἀναρίθμητοι εἰς ἄκρον ὥσπερ ἱστίον τὸν ἱστόν.*

[63]) Phot. *ἱστὸς καὶ κεραία.*

[64]) Benndorf Beiträge zur Kenntnis des attischen Theaters (Zeitschr. für oesterr. Gymn. XXVI) p. 70, in tabula n. 5.

deest. quod Diltheyus, qui symboli et apographum et interpretationem accuratam benevole mecum communicavit, iure contra Benndorfium monet[65]).

quando igitur currus navalis institutus sit, cum prima a. Chr. n. saecula pateant, accuratius definiri nequit. sed non tam Isidis navem quam Bacchi Athenienses imitatos esse puto[66]).

quibus absolutis iam tempora antiquissima aggredi possumus. atque pepli offerendi morem simul cum statuae ligneae cultu institutum esse supra exposui. infra autem currus ab initio in pompa fuisse demonstrabitur[67]); unde peplum semper tamquam vexillum in curru positum et in pompa ductum esse sequitur.

qui currus in Parthenonis zophoro ea de causa sculpi non poterat, quod malus cum peplo nimis altus erat[68]). quare sculptor eximio suo artis genere usus cerimoniam ita significavit, ut peplum iam a magistratu quodam sacro[69]) receptum in zophori loco nobilissimo fingeret; nam pompae praeparatae, quae in lateris occidentalis parte meridionali est, finita et absoluta pompa advenientibus et septentrionalis et meridionalis agminis capitibus inclusa respondet. ut autem a pompa praeparata in utramque partem agmina discedunt, ita in absolutam denuo conveniunt. quod Athenienses facillime intellexisse puto.

de eis, quae in peplo picta erant, primus Boeckhius accuratius egit[70]). sed non omnia, quae ille intexta esse suspicatus est, in peplo fuerunt:

---

65) peplum propter percutiendi difficultatem expressum non esse ea de causa opponi nequit, quod in nummis gemmisque navium vela semper fere accurate expressa sunt, neque magis in eius ligni quod in Alexandri Magni nummis Victoria portat (Mueller Numismatique d'Alexandre le Grand p. 2, tab. II 15—18) et quod Victoria Samothracia olim tenuit (Conze Hauser Benndorf Neue archaeologische Unters. auf Samothrake p. 79 sqq.) similitudine niti possumus. nam illud utrum semper malus cum antenna, vexillum, stylis sit an modo hoc modo illud, parum constat (cf. Studniczka, Siegesgoettin p. 25, Kubitschek Rundschau ueber ein Quinquennium antiker Numismatik p. 24). Benndorfii autem coniectura qua currum ante Propylaea relictum induci suspicatus est (ceterum per se parum probabilis) ea de causa stare non potest, quod Propylaeorum leaena, quam in symbolo expressam esse putat, navis πρύμνα est.

66) quod Brueckner et Pernice coniecerunt (Ath. Mitteil. XVIII p. 153) navem Panathenaicam antiquissimorum temporum esse pro eis, quae supra disputavi, teneri vix poterunt. sed non magis inde, quod in Ciri currus, non navis est, Augusti temporibus navem nondum exstitisse colligi potest (Studniczka Altgriech. Tracht p. 137). nam is qui Cirim composuit non quae vidit, sed ea refert, quae in libris antiquioribus legit.

67) v. i. p. 30, cf. mar. Par. v. 17, Er. Cataster. XIII.

68) eadem de causa ne manibus quidem portatum vexillum sculpi potuisse non est quod moneam.

69) fortasse hieropoeus est (Furtwaengler Meisterwerke d. griech. Plastik p. 192), sed etiam Praxiergida esse potest, cf. not. 25.

70) de tragic. Graec. princip. p. 194 sqq.

semper enim intexebatur deorum victoria de Gigantibus reportata, in qua Minerva Enceladum prosternens cum Iove primum locum obtinebat[71]).

---

[71]) testimonia quae solam gigantomachiam in peplo textam esse demonstrant haec sunt: Eur. Hec. 466 sqq. cum scholio quod Strattidem eiusdem rei testem citat: *ἢ Παλλάδος ἐν πόλει τᾶς καλλιδίφρου θεᾶς ναίουσ', ἐν κροκέωι πέπλωι ζεύξομαι ἅρματι πώλους ἐν δαιδαλέαισι ποικίλλουσ' ἀνθοκρόκοισι πήναις, ἢ Τιτάνων γενεὰν τὰν Ζεὺς ἀμφιπύρωι κοιμίζει φλογμῶι Κρονίδας*; (Titanum et Gigantum pugna Euripidi eadem est). — *ὅτι δε κρόκινός ἐστι καὶ ὑακίνθινος καὶ τοὺς Γίγαντας ἐμπεποίκιλται δηλοῖ Στράττις.* Eur. Iphig. Taur. 222 sqq.: *οὐδ' ἱστοῖς ἐν καλλιφθόγγοις κερκίδι Παλλάδος Ἀτθίδος εἰκὼ καὶ Τιτάνων ποικίλλουσα* . . idem e Platonis Euthyphrone VI p. 6 b—c concludendum est: *καὶ πόλεμον ἄρα ἡγεῖ σὺ εἶναι τῶι ὄντι ἐν τοῖς θεοῖς πρὸς ἀλλήλους καὶ ἔχθρας γε δεινὰς καὶ μάχας — — καὶ δὴ καὶ τοῖς μεγάλοις Παναθηναίοις ὁ πέπλος μεστὸς τῶν τοιούτων ποικιλμάτων ἀνάγεται εἰς τὴν ἀκρόπολιν*; acceduut scholia: in Arist. Equit. 566 *καὶ τοῦ πέπλου· οὗ ἐγέγραπτο Ἐγκέλαδος ὃν ἀνεῖλεν ἡ Ἀθηνᾶ· ἦν δὲ εἷς τῶν Γιγάντων.* Procli in Plat. Tim. p. 26 *ὁ τῶν Παναθηναίων πέπλος ἔχει τοὺς Γίγαντας νικωμένους ὑπὸ τῶν Ὀλυμπίων θεῶν*, in Plat. rem publ. p. 327 a *πέπλος — — καθ' ὃν ἐδείκνυτο ἡ κατὰ τῶν Γιγάντων ταύτης τε καὶ τῶν Ὀλυμπίων νίκη θεῶν*; in Aristid. XIII t. 1 p. 197, 8 Dind. — *ἄρμενον ἐν ὧι ἦν γεγραμμένον (ἅρμα καὶ?) ἡ γιγαντομαχία ἐν ἧι φασιν ἀριστεῦσαι τὴν Ἀθηνᾶν. — — πέπλον ἐν ὧι ἅρμα ἦν ἐντετυπωμένον καὶ ἃ κατὰ τῶν Γιγάντων ἡ θεὸς ἔπραξεν.* brevior est Plut. Dem. 10 et 12: *ἐνυφαίνεσθαι δὲ τῶι πέπλωι μετὰ τῶν θεῶν αὐτοὺς ἐψηφίσαντο. — ὁ μὲν γὰρ πέπλος ὥσπερ ἐψηφίσαντο, μετὰ τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἀθηνᾶς προσενυφηναμένων Δημήτριον καὶ Ἀντίγονον κτλ.*, sed etiam haec testimonia ab iisdem partibus stant. contra alias quoque Minervae aut eorum, quibus Minerva favebat heroum res gestas in peplo fuisse viri docti ex his testimoniis concluserunt: schol. Eur. Hec. 469 *ἔθος ἦν ἐν Ἀθήναις ὑφαίνειν τὰς παρθένους τῆι Ἀθηνᾶι πέπλον ἔχοντα τὰς ἀριστείας τῆς θεοῦ πολεμικῆς οὔσης καὶ ἃ κατὰ Γιγάντων κατεπράξετο μετὰ τοῦ Διός*, unde Aldus etiam in scholio Ar. Equit. 566 *νικήσαντες πέπλον ἐποίησαν τῆι Ἀθηνᾶι καὶ ἐνέθεντο τοὺς ἀρίστους ἐν αὐτῶι* scripserat *τὰς ἀριστείας.* Ciris 29 sqq.: *ergo Palladiae texuntur in ordine pugnae, magna Giganteis ornantur pepla tropaeis, horrida sanguineo pinguntur proelia cocco; additur aurata deiectus cuspide Typhon — — tale deae velum sollemni tempore portant.* praeterea Boeckhius Eur. Ionis versum 196. huc retulit: *ἆρ' ὃς ἐμαῖσι μυθεύεται παρὰ πήναις ἀσπιστὰς Ἰόλαος κτλ.* at neque Euripidis scholiasta neque is, qui Cirim composuit, quaenam ille pugnae fuerint, dicit. immo scholium 469. egregium scholium 468. augere studet, sed praeter verba nihil addit, nam cum Iove Minervam in pugna coniunctam dimicasse notissimum erat. atque poeta Romanus satis multa verba de gigantomachia facit; sed ne uno quidem reliquas pugnas tangit. denique Herculem cum Iolao, quem Creusae ministrae se texere solere fatentur, ut huc referamus omnino non cogimur; multae enim fabulae multis in vestibus texebantur. multo minus etiam Belleropho, qui in templo Delphico sculptus erat (v. 201 sqq.), huc pertinet. solam igitur gigantomachiam in peplo fuisse censendum est. accedit quod etiam errores graviores traduntur de pepli picturis: schol. Arist. Equit. l. c.: *ἐνέθεντο τοὺς ἀρίστους ἐν αὐτῶι*, Servius ad Aen. I 484: *peplum Minervae consacratum erat: in hoc depingebantur ex more apud Athenienses qui strenue se in bello gessissent.* — quod quamquam et a Dielsio in mus. rhen. XXX p. 136 et a Studnicza Altgriech. Tracht p. 137, 17 refutatum est, tamen iterum atque iterum profertur (ut nuper a Mommsenio p. 115). qui scholii error, quem iam Aldus corrigere voluit

eadem autem pugna hecatompedi veteris fastigium[72]), eadem Parthenonis metoparum frons orientalis[73]), eadem eius, quem Minerva Parthenus tenebat, clipei pars interior ornata erat[74]) neque ullo melius quam eo, quod Athenienses semper Minervae facinus principale esse putabant, peplus decorari poterat. sed posterioribus temporibus primum Demetrius et Antigonus tamquam *θεοὶ σωτῆρες* semel intexti sunt; postea vero etiam alios, velut imperatores Romanos, certis occasionibus hoc modo honoratos esse quin coniciam facere non possum: nempe illi non tamquam homines, sed tamquam dei intexebantur. —

iam pepli lanei[75]) forma accuratius definienda est. a compositione autem ordiri iuvat. cuius testimonium antiquissimum vasculi cuiusdam saeculo sexto exeunte Athenis picti testa est[76]). nam quamquam figulus palladium Troianum pinxit[77]), tamen certo suae Poliadis statuam ante oculos habebat. ergo peplum illa aetate compluribus limitibus latis, qui picturis impleti et ornamentorum limitibus separati erant inter se, decoratum esse censendum est. qui limites utrum totam vestem expleverint necne, e testa mutilata dici nequit, sed ex aliarum vestium similitudine concludi potest[78]). quibus autem formis pictores gigantomachiam exprimebant, eas etiam in arte textrina usitatas fuisse veri simillimum est. plura e vasculo parvo colligere non ausim[79]), sed ex Euripide saeculo quinto Minervam e curru pugnantem inductam esse apparet[80]). deinde

---

quomodo ortus sit Studniczka Kleinium secutus declarare conatur (cf. praeterea schol. Aristid. XIII t. I p. 197, 8 Dind. *ἡ γιγαντομαχία ἐν ἧι φασιν ἀριστεῦσαι τὴν Ἀθηνᾶν*). ex huiusmodi autem scholio Graeco Servii verba videntur fluxisse.

[72]) Studniczka Ath. Mitteil. XI p. 185 sqq., Schrader Ath. Mitteil. XXII, p. 59 sqq.

[73]) Michaelis Der Parthenon p. 142 sqq., tab. 5.

[74]) Plin. nat. hist. XXXVI 18.

[75]) Arist. Av. 827 *τῶι ξανοῦμεν τὸν πέπλον*; schol. Equit. 566 *πέπλον δὲ καλοῦσι τὸ ἄρμενον διὰ τὸ ἐρεοῦν* (ita Suidas; codd. *ἀραιόν, ἀραιοῦν*) *αὐτὸ εἶναι*, cf. Studniczka l. c. p. 136 sq. CIA IV, 2 477 v. 8 = 477 d v. 12. *τῶν παρθένων τῶν ἠργασμένων τῆι Ἀθηνᾶι τὰ ἔρια τὰ εἰς τὸν πέπλον* (saec. primi a. Chr. n.).

[76]) *Ἐφ ἀρχ.* 1885 tab. 5, 13.

[77]) Cassandram pictam esse editor recto perspexit, sed cetera perperam interpretatus est (p. 123). sedet enim Cassandra *παλαιὸν ἄγκαθεν λαβοῦσα βρέτας*.

[78]) velut in Clitiae et Ergotimi cratere (Mon. dell. Inst. IV tab. LIV—V = Wiener Vorlegeblaetter 1888 tab. II—III) Juno, una e Parcis, una ex Horis, Theseus talibus vestibus insignes sunt, in Sophili dino (Wiener Vorl. 1889 tab. II 3 d = Ath. Mitteil. XIV tab. 1) Ceres et Chariclo, in Hieronis scypho (Mon. dell Inst. IX tab. XLIII 1 = Rayet-Collignon tab 9) Ceres; cf. etiam adulescentem Wien. Vorl. IV tab. VI.

[79]) v. Studniczka l. c. not. 18; idem e vetere vasculo Atheniensi (not. 76) concludi posset. sed timeo, ne pictores parum accurati fuerint.

[80]) Hec. 466 sqq., cf. Ion. 1528 sq. (unde etiam Euripidem, quae Minerva Victoria fuerit, nescivisse dicere potuisset exegeta, qui est in dialogo de Wilamowitz Kydathen

Platonis testimonium grave est[81]): *ὁ πέπλος μεστὸς τῶν τοιούτων ποικιλμάτων*; unde etiam saeculo quarto totam vestem picturis expletam esse elucet. atque etiam limites veteres servatos esse censebimus: nam primum lex sacra hanc formam praescripsisse, deinde neque ars textrina picturam liberiorem ita secuta esse, ut nostra aetate factum est, neque unius picturae magnae forma vesti convenisse putanda est. denique nec vasa Panathenaica[82]) neque statua quae Dresdae asservatur[83]) ad pepli formam cognoscendam quicquam afferunt; nam vasa praeter unum[84]) pepli picturas omnino non referunt neque sculptor totum peplum prostypis implere potuit: unde picturas in eo loco, qui sculpendo maxime aptus erat, significavit magis quam accurate expressit[85]).

ad postremum pauca de pepli coloribus addenda sunt. atque saeculo quinto crocum regnasse ex Euripide videmus[86]). cui Strattis hyancinthum colorem addit[87]): picturas igitur hyacinthinas in veste crocea fuisse cognoscimus[88]). sed ne illo quidem tempore praeter hos colores principales nullum in peplo fuisse censendum est; nam et albus et ruber certo accedebant[89]) atque ne viridem quidem aut caesium temporibus antiquis[90]), ne aurum quidem posterioribus defuisse putem[91]). sed haec omnia testimoniis accuratis deficientibus parum certa sunt.

quem peplum faciendum athlothetae curabant[92]), probabant senatores

---

p. 185 sq. not. 4) ante Iovis currum Minerva pedestris pugnat in Brygi patera Cat. Berl. 2283, Gerhard Trinkschalen tab. X—XI.

[81]) Euthyphro VI p. 6 c. idem schol. Arist. Av. 826 significare videtur: *πέπλος παμποίκιλος*.

[82]) saeculi sexti amphorae Mon. dell. Instit. I tab. XXI, mus. Gregor. II tab. XXXV Gerhard Etr. u. Kamp. Vb. tab. A et B, Cat. Berl. 1701, 1831—1833, Rayet-Collignon fig. 61 et 62. quarti saeculi Mon. VI tab. XI; X tab. XLVII—VIII d.

[83]) Friederichs-Wolters 444, Clarac III tab. 460 (855).

[84]) Mon. X tab. XLVIII c, cf. not. 80.

[85]) eo, quod tales vestes extiterunt (ἐφ. ἀρχ. 1883 tab. 3, Antike Denkmaeler I tab. 22, Jahrb. d. arch. Inst. VIII tab. I), statuae fides maior non adrogatur.

[86]) Hec. 466 sqq.

[87]) schol. Hec. 468.

[88]) cf. Studniczka l. c. p. 138.

[89]) his vel saeculo septimo figuli ad figuras articulandas utebantur. praeterea pictores aut uno aut pluribus, numquam duobus coloribus complementaribus quos vocamus illo tempore usos esse e lecythis apparet. velut Iovis fulmen (Eur. l. c.) rubrum fuisse verisimile est. idem fortasse e Ciris cocco (v. 31. probabili coniectura restituto) colligi potest, si modo carmen Romanum tanta fide dignum est.

[90]) cf. virginum statuas in arce erutas et praeclarum caput virile, quod a barba caerulea nomen duxit. cuius pupillae (quas irides nos quidem appellamus) virides sunt.

[91]) quod per se veri simile fortasse in Ciris versu 32. niti potest: *aurata deiectus cuspide Typhon.*

[92]) Arist. Ἀθ. πολ. LX, 1.

ante Aristotelis tempora; sed postea, cum illi iudices haud incorrupti esse viderentur, etiam hoc *ὁ δῆμος ὁ Ἀθηναίων* ipse fecit[93]).

β. de hostiis.

ut peplus quinto quoque anno, ita quotannis hostiae in pompa ducebantur. duo autem sive tria sacrificia diversa novimus. e quibus illud antiquissimum est, quo simul boves et oves immolabantur. quod is, qui saeculo sexto versus *B* 555 sqq. composuit, Menesthei temporibus adscribit et ab Erichthonio institutum esse Philochorus tradit[94]), cum eis, qui Minervae bovem sacrificare vellent, antea Terrae sive Pandroso[95]) ovem immolandam esse dicat. cum igitur Minervae superorum hostiam offerent Terrae haud obliti sunt. ergo hoc sacrificium duplex antiquissimum esse[96]), recentiorem boum hecatomben[97]) apparet. qua de causa colonis, ut boves cum ovibus magnis Panathenaeis mitterent, imperatum est[98]).

quod etiam in Parthenonis zophoro septentrionali cognoscimus: nam quatuor boves, deinde oves quatuor sequentibus scaphephoris hydriaphoris musicis (tibicinibus et citharistis) summa gravitate ducuntur[99]). quatuor

---

[93]) Arist. l. c. XLIX 3. Blassii neque coniecturam neque explicationem probo; quid enim athlothetis relictum esset, si senatus *τὰ παραδείγματα τὰ εἰς τὸν πέπλον* iudicasset? cf. de Wilamowitz Ar. u. Ath. I p. 213.

[94]) in libro altero, ubi de sollemnibus et de sacrificiis ab Erichthonio institutis egit. quem locum Harpocratio exscripsit s. v. *ἐπίβοιον* et paulo accuratius is, quem schol. Ar. Thesm. 307 exscripsit. Suidas Harpocationem exscripsit s. v. *ἐπίβοιον*, scholium s. v. *κουροτρόφος γῆ*.

[95]) ambo numina arte coniuncta inter se apud Philochorum fuisse veri simile est, cf. CIA II 481 v. 58 sq. — — *τὰ ἐξιτήρια ἐν ἀκροπόλει τῆι τε Ἀθηνᾶι τῆι πολιάδι καὶ τῆι κουρ[οτρό]φωι καὶ τῆι Πανδρόσ[ωι.* unde id quoque veri simile est Philochorum *τῆι Πανδρόσωι*, non *τῆι Πανδώραι* (Suid. et Harp. cod. Angel.) scripsisse. idem Staphylus Naucratita in historiae Atheniensis libro primo ex Atthide retulit (Harp. l. c.); cf. scolium, quod est apud Athen. XV 694 d (Bergk III scol. 6).

[96]) cf. titulum Tetrapolitanum, de Prott Fasti sacri 26 B, p. 49, v. 34 sq.

[97]) v. not. 102. duo sacrificia etiam minoribus Panathenaeis, quibus coloni non intererant, facta in titulo II 741 A fr. a v. 34—37 separantur. idem fortasse in titulo 163 v. 10 supplendum est: (*τὴν θυσίαν*) *τὴν ἐν τῶι ἀρ[χαίωι νεῶι θυο]μένην* Ussing, v. Koehleri adnotationem.

[98]) CIA I 31 v. 11—12; 37 v. 44—46, schol. Ar. Nub. 386. e titulo 37. omnes imperii Attici civitates boves cum ovibus misisse videmus: *ὁπόσ[ησι πό]λεσι φόρος [ἐτάχθη.* unde mirum non est, quod nisi magnis Panathenaeis hostiae non mittebantur. cf. de Wilamowitz Kydathen p. 44, Herm. XXII p. 220.

[99]) Michaelis tab. 12, 1—27. quatuor oves fuisse e pedum numero certum est. Atheniensium autem ipsorum, non colonorum hostias hic sculptas esse vel scaphephori et hydriaphori demonstrant. praeterea artifex neque Atheniensium hostias sanctiores, quae more patrio in pompa ducebantur, omittere neque, cum tam paucas hostias a colonis missas maiori hecatombae Atheniensi opponeret, imperii gloriam male pronuntiare debuit.

autem boves artifex tanta diligentia componendo distinxit, ut semel accuratus esse videatur[100]); nam facile aut ternas aut quinas hostias sculpere potuisset; parvum autem numerum fuisse inde elucet, quod praeter has hostias hecatombe Minervae (sive Atheniensibus) offerebatur. quare eum, qui et ipsi et civibus notissimus erat, numerum sacrum artificem secutum esse puto. qui nusquam traditur; sed quatuor tribus veteres erant[101]). ergo Atheniensium ipsorum hostias, quae more patrio in prima pompa ducebantur, in zophoro agnosco. quas autem coloni, id est omnes imperii Attici civitates, mittebant boves cum ovibus, eas artifex, qui etiam hecatomben decem aut undecim bobus sculptis exprimere debebat, addere non potuit.

tum Atheniensium magna hecatombe in pompa ducebatur[102]), denique posterioribus temporibus ephebi Minervae Victoriae bovem propriam duxisse videntur[103]). praeterea antiquitus puer iresionam in pompa portabat[104]).

---

[100]) vide quam aliter hecatombae boves cum ducibus expressae sint (Michaelis tab. 11, 106—131). praeterea sculptor, ut scaphephoros accurate exprimeret, etiam artis leges laesit, quas omnibus aliis locis servavit, cf. not. 137.

[101]) sic fortasse boum numerus intellegendus est. sed Clisthenis temporibus Athenienses hoc sacrificium ab initio tributim factum esse non iam scivisse videntur.

[102]) CIA II 741 A fr. a v. 36; 163 v. 16 sqq. cum Koehleri adnotatione; cf. Philostr. vit. Apollon. Tyan. IV 22; in zophoro Michaelis tab. 11, 106—131).

[103]) huc titulum CIA II 471 v. 14 referendum esse conicio: *συντελουμένης δὲ καὶ τῆς θυσίας τῆι Ἀθηνᾶι τῆι Νίκηι συνεπόμπευσαν* (*οἱ ἔφηβοι*) *καλῶς καὶ εὐσχημόνως βοῦν συμπέμψαντες τῆι θεῶι.* verbum compositum *συμπέμπειν* facile intellegitur, quia epheborum ordo maioris pompae pars erat. cum autem *συντελουμένης τῆς θυσίας* dicatur, sacrificium ipsum maioris sacrificii partem esse necessarium est. quod nisi de Panathenaeis non audimus pulcreque cum iis, quae antea enumerantur, sollemnibus magnis Plynteriis et Dionysiis Panathenaea conveniunt. quocum sacrificio minore, quod primum Lycurgi temporibus invenimus (CIA II 163, sed certo simul cum cultu ipso in *πύργωι* institutum est), ephebi fortasse ita artius coniuncti erant, ut eam bovem, quae ex hecatomba Minervae Victoriae eligebatur, deducerent et immolarent; sed id quoque fieri potuit, ut propriam hostiam in pompa ducerent. cur autem ephebi ipsi Minervae Victoriae sacra fecerint ultro apparet.

[104]) schol. Clem. Alex. Protr. p. 12, 6 Dind. *ἐρίωι· τὴν λεγομένην εἰρεσιώνην φησίν, ἣν οὕτως περιειλοῦντες ἐρίοις καὶ ταινίαις ὑφασμάτων λινέων — ἦν δὲ κλάδος ἀπὸ τῆς Μορίας ἐλαίας — καὶ ἀκροδρύοις παντοίοις περιαρτῶντες ἀνῆγον εἰς ἀκρόπολιν τῆι Πολιάδι Ἀθηναῖοι Παναθήναια οὕτως ἐπευφημοῦντες· εἰρεσιώνη σῦκα φέρει καὶ μῆλα καὶ ἑξῆς.* schol. Stat. Theb. II 737: *et ab arbore casta ‖ oliva sive lauro. pro inventore id quod inventum est. nam casta non olea sed Minerva. aliter: castam arborem dixit quae post quinquennium Athenis Minervae offerebatur † tam pestilentiae civitatem, quam verbenam nominant, in qua omnium frugum pomorumque primitias obligabant, ut Cratinus ait. hanc igitur castam arborem dicit, in qua purpureis nexibus omnia supra dicta pendebant, quae tamen interiectis duobus pedibus candida fila discriminabant. — tam — ait* om. P, locum corruptum Tiliobrogius sic

γ. de hominibus.

ad eos, qui, cum peplum et hostias deducerent, Minervam adibant, aggrediamur. quod autem semper agminis summa erat, id saeculo sexto Homerus, quinto zophorus et Thucydides[105]), quarto Xenophon[106]) et Demosthenes[107]) testantur: *κοσμῆσαι ἵππους τε καὶ ἀνέρας ἀσπιδιώτας.* nam curribus equis armis cives, cum pompam ducerent, splendebant. e quibus apobatarum currus, qualem primus Erichthonius in Minervae honorem produxisse in Atthide tradebatur, antiquissimi erant[108]). quali in curru peplum in vexillo suspensum initio ductum esse veri simile est. cuius generis omnes currus sunt, quos in zophoro sculptos invenimus. sed postea omnia ea curruum genera, quae in certaminibus occurrunt, etiam in pompa videntur fuisse: *ἅρματα* dico *πωλικὰ* et *τέλεια*, *συνω-*

---

sanare voluit: *ob liberatam pestilentia civitatem.* schol. XII 492: *supplicis arbor olivae || per quam pax petitur et in altero diximus hanc ab Atheniensibus εἰρεσιώνην dici, a reliquis autem Graecis ἱκετηρίαν. supplicis autem olivae non quod ipsa sit supplex, sed quod omnes qui rogant hac suppliciter utuntur.* scholium Graecum e Procli fonte haustum esse ea de causa putandum est, quod simillima glossa maior. quae est de daphnephoria, e chrestomathia sumpta antecedit. eandem glossam paulo uberius exscriptam Cratino grammatico teste primum scholium Latinum praebet. cum autem ex altero illud Cratini librum de Attica dialectu fuisse appareat (ab Atheniensibus — a reliquis autem Graecis = *Ἀττικοὶ μὲν — Ἕλληνες δὲ* —), Cratem, non Cratinum legendum esse Usener coniecit (in Iahnkii adnotatione ad scholiorum editionem). sed Crates Pergamenius nondum erat atticista qualem ex alterius scholii verbis cognoscimus atque Cratinum grammaticum et exstitisse et eisdem rebus operam dedisse ex Etymologico magno (*ἀρίζηλος*) elucet. qui cum Basilidis Alexandrini *λέξεις Ὁμηρικάς* epitomaverit, non ante alterum p. Chr. n. saeculum vixisse videtur; quocum illud *Ἀττικοὶ — Ἕλληνες* bene convenit. atque fortasse tamquam Procli aequalis eodem fonte atque ille usus est. quem Basilidis *λέξεις Ὁμηρικάς* fuisse ex epigrammate Homerico, quod est de iresiona (15) pro Attica glossae natura conici nequit. — quotannis autem hanc iresionam oblatam esse patet; qui enim in primo scholio Latino scripsit 'post quinquennium' vocem *Παναθήναια* vertere conatus, cum magna Panathenaea homini Romano magis nota essent, erravit. idem *εἰρεσιώνην* in verbenam vertit. contra in scholio altero voces Graecae servatae sunt.

quam iresionam ab antiquissimis temporibus in arcem ductam esse infra demonstrare conabor. sed in Minervae cultu, imprimis postquam magna Panathenaea instituta sunt, simplex mos rusticus obscuratus est. tamen abolitus non est, sed cum iam ab eo tempore, quo oliva Minervae tutanda tradita est, termes ab oliva sacra in arce sumeretur (*ἦν δὲ κλάδος ἀπὸ τῆς Μορίας ἐλαίας*), artius cum Minerva est coniunctus. quo factum est, ut antiqua natura rustica magis atque magis neglecta senes, qui arma portare non iam poterant, cum termitibus procederent. (v. i. p. 19. et not. 119). causas, quibus commoveor, ut Wilamowitzium non sequar (Herm. XXXIV p. 604 sq.), parum certas esse probe scio; tamen coniecturam proponendam esse duxi.

105) Thuc. VI 58, cf. not. 115.

106) hipparchic. III 2—5, hipp. XI 1—12, cf. Pollux I 211.

107) XXI 171 et 174, IV 26.

108) marmor Parium v. 17, Eratosth. Cataster. XIII p. 98. Robert.

ρίδες πωλικαί et *τέλειοι, ἅρματα πολεμιστήρια, συνωρίδες πολεμιστήριαι,* denique *ζεύγη πομπικά*[109]). currus autem magnus equitum numerus ab hipparchis et phylarchis tributim ductus sequebatur[110]) atque equo aut curru ex adulescentibus quicumque potuit in pompa splendere studebat[111]). crocea autem veste aurigae induti erant[112]). sed multo maius quam equitum certo peditum agmen erat, qui, ut in euandria tributim corporum armorumque pulcritudine certaverant[113]), ita in pompa populi robur armati prae se ferebant[114]). sic ab iis temporibus, quibus *πᾶσα ἡ Ἑλλὰς ἐσιδηροφόρει,* usque ad Pisistratum pompa ducebatur. deinde cum tyranni cives telis et armis privassent, adulescentes per quinquaginta fere annos tamquam myrtophori inermes erant, sed libertate restituta Athenienses denuo armati procedebant[115]). tandem a saeculo

---

[109]) CIA II 965—969.

[110]) Dem. l. c., Xen. hipp. X 10. sexies seni equites eodem vestitu militari insignes in zophori meridionalis primo agmine turmis continentur, Michaelis tab. 10—11, X—XXIII.

[111]) Ar. Nub. 68, Theophr. Char. 21, Menander Agroeco apud Phot. *πέμπειν* (Meineke 4, 211; II 958), Plut. Phoc. XX.

[112]) schol. Ar. Nub. 68, cf. schol. Theocr. II 74.

[113]) CIA II 965 v. 75, Xen. Mem. III 3, 12, Aristot. *Ἀθ. πολ.* LX 3, Harp. *εὐανδρία* (ex [Andocide] in Alcibiadem et e Philochoro), cf. Athen. XIII 565 f.

[114]) Thuc. VI 58 *πομπέας τοὺς ὁπλίτας.* artificem in zophoro equites currus sacrificia quam peditum ordines longos sculpere maluisse mirum non est. cf. not. 115.

[115]) hoc e versibus B 556 sqq., ex Aristotelis testimonio *Ἀθ. πολ.* XVII 4, e scolio illo *ἐν μύρτου κλαδὶ τὸ ξίφος φορήσω* tamquam certum colligendum est. quare miror cur Mommsenius p. 114 rem ita perturbaverit, ut Athenienses tyrannorum temporibus armatos, saeculo quinto inermes, deinde denuo armatos pompam duxisse dicat. nam facillime quae obstant removentur. ac primum quidem ex ipsis Aristotelis verbis *οὐ γὰρ ἐδύναντο παραχρῆμα λαβεῖν οὐδὲν ἴχνος τῆς πράξεως, ἀλλ' ὁ λεγόμενος λόγος, ὡς ὁ Ἱππίας ἀποστήσας ἀπὸ τῶν ὅπλων τοὺς πομπεύοντας, ἐφώρασεν τοὺς τὰ ἐγχειρίδια ἔχοντας, οὐκ ἀληθής ἐστιν· οὐ γὰρ ἔπεμπόν ποτε μεθ' ὅπλων ἀλλ' ὕστερον τοῦτο κατεσκεύασεν ὁ δῆμος* vulgarem narrationem ea esse, quae Thucydides profert (VI 56—58) facile videmus. quae inde orta est quod ii, qui ipsi pompam armati ducebant, cur proavi Hippiam non expulerint, parum intellegebant. ac ne novum quidem dolum finxerunt, sed eum, quo Pisistratus cives armis privasse dicebatur, fideliter repetierunt (ex Atthide apud Aristotelem l. c. XV 4—5 et apud Polyaenum I 21, 2, cf. de Wilamowitz Arist. u. Ath. I p. 269 sqq.). accedit scolium testimonium gravissimum quod Mommsenius perperam interpretatus est: nam Harmodii et Aristogitonis *ἐγχειρίδια* in myrti fronde latuisse apparet; myrtophori igitur inermes erant item atque thallophori senes. ergo nihil aliud, nisi Thucydidis temporibus Athenienses armatos processisse, ex illius verbis colligendum est. at in zophoro tela et arma desiderantur; nimirum cum peditibus ipsis etiam tela et arma desunt. praeterea arma modo hic modo illic apud equites occurrunt (velut sex thoracibus armati sunt, Michaelis tab. 10, XII et XIII) et satis multa tela fortasse in equitum manibus quae saepe paulum patent picta erant (cf. Xen. hipparch. III 3 *οὐδὲ δόρατα μὴν παραλείψω ὡς ἥκιστα ἂν ἀλλήλοις ἐπαλλάττοιτο. δεῖ γὰρ*

quarto milites a strategis et taxiarchis ducti gloriam in bello negatam summo studio in pompis ducendis quaerebant[116]). posterioribus autem temporibus cosmetam ephebos separatim in pompa duxisse censendum est[117]). praeterea adulescentes suam quisque bovem deduxisse videntur[118]).

qua cum iuventute maximam partem armata thallophori senes inermes, qui termitibus insignes erant, simul procedebant[119]). quem morem Erichthonius instituisse in Atthide dicebatur[120]). etiam hos autem euandria electos esse veri simile est[121]). ante quos fortasse puer cum iresiona procedebat[122]).

denique diversos et sacros et profanos magistratus pompae interfuisse certum est; sed qui ex eis qui enumerantur[123]) in pompa processerint, qui contra in arce pompam receperint, accurate definiri nequit[124]). sed maiorem partem in pompa fuisse veri simile est. hi autem sunt: senatores[125]) archontes praefecti aerario hieropoei athlothetae (a saeculo quarto

μεταξὺ τοῖν ὤτοιν τοῦ ἵππου ἕκαστον σχεῖν εἰ μέλλοι φοβερά τε καὶ εὐκρινῆ ἔσεσθαι καὶ ἅμα πολλὰ φανεῖσθαι); sed iterum atque iterum de zophori et artis genere et picturis perditis et foraminibus terebratis agere taedet. certo enim artifex his de rebus examinatus respondisset ἀλλ' ὀλίγον γέ μοι μέλει.

116) Demosth. IV 26.

117) CIA II 465 v. 3, cf. p. 20.

118) πομπεῖς CIA II 163 v. 14. quales in zophoro multos videmus. Elide is, qui tamquam alter ex euandria prodierat, hostiam deducebat (Athen. XIII 565 f.). quod munus ea de causa satis grave erat, quia boves boni ominis causa tranquillo pede procedere debebant. cf. Michaelis tab. 11; 109 et 110; tab. 12; 5 et 6.

119) Ar. Vesp. 540 sq. cum scholio praeclaro 544., quod Xenophontem (convivium IV 17) et Philochorum citat contra Dicaearchum, qui etiam anus in pompa termites portasse dixerat. accedunt Cratinus et Pherecrates comici (Meineke 2, 33; I 12 = 2, 276; I 97) ex hoc scholio Hesychii glossa θαλλοφόρος (= Et. M.) ita fluxit, ut et initium et testimonia omitterentur. deinde id quod Aristophanes profert proverbium cum versu ρ 224 prave miscetur apud Eustathium p. 1818, v. 21. contra rectius est, quod Eustathius exhibet p. 1557, v. 25, fortasse ex Aelii Dionysii lexico Attico quod propter vocis θαλλοῦ usum Atheniensem citat (cf. p. 1818, v. 15). eadem glossa nimis abbreviata legitur apud Photium θαλλοφόροι. — thallophoros imprimis artifex, cum viros paene omnes barbatos sculperet, expressit, v. Michaelis tab. 11; 84—102; tab. 12; 28—44.

120) Philoch. in libro altero (in scholio citato, cf. not. 94).

121) Xen. l. c.

122) v. s. p. 16. cum nota 104, i. p. 31. sq.

123) CIA II 163 v. 11 sqq.

124) sic eos, qui pompae praeerant, bipartitos fuisse ex Aristotele (Ἀθ. πολ. XVIII 3) et e Thucydide (VI 57) videmus. etiam in zophoro nonnulli viri partim barbati, qui pompam in arce recipiunt, sculpti sunt (Michaelis tab. 14; 18—23, 43—49, 52). sed num inter eos novem archontes aut decem praefecti aerario cognoscendi sint confici nequit; atque etiam hieropoeos esse dicas.

125) quod in titulo legimus]εσι in πρυτάνεσι supplevit Koehler; tamen totum senatum in pompa processisse et per se verisimile est et eo confirmatur, quod omnes in theatro sua habebant sedilia.

exeunte agonothetae)[126]). accedunt strategi et taxiarchi, hipparchi et phylarchi atque certo tribuum curatores; quos demarchi in ordinando agmine magno adiuvabant[127]). praeterea Eunidae praecones et citharistae sacri suo munere fungebantur[128]). denique magnis Panathenaeis architheori singularum civitatum legatos in pompa ducebant[129]) et eos, qui in certaminibus vicerant, processisse verisimile est. omnes autem fronde, fortasse myrto coronati erant[130]).

ad postremum de feminis et de metoecis, qui pompae inserviebant, agendum est. e quibus canephori primum locum obtinent. bonam autem virginum et originem et famam esse necessarium erat[131]), cum sacra in capite portarent; nam hordeum sacrum vittae culter erant in canistro[132]). sed cum ne in maximo quidem sacrificio talium canistrorum numerus magnus desideraretur, multas quas novimus canephoros alias res portasse suspicandum est[133]). quas illa *πομπεῖα χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ*, quae saepe

[126]) athlothetae, qui in titulo desiderantur, apud Aristotelem sunt *Ἀθ. πολ.* LX 1. de agonothetis v. CIA IV 2 421 cum Koehleri adnotatione.

[127]) schol. Ar. Nub. 37. pompae praefecti pro componendi legibus distributi in zophoro saepe occurrunt. quales praeter unum in equitum ordinibus nullum invenimus. sed apud omnes fere currus id, quod supra equorum tergis vacat, spatium praefectus explet. ille autem, qui inter equites est (Michaelis tab. 13, 89), eos refellit, qui equitum ordinem hoc loco interrumpi ea de causa dicunt, quod unus equus ita sculptus sit, ut a sequente nusquam tangatur: immo praefectus equites coniungit, nam viduae sunt eae, quae inter zophori meridionalis turmas militares intercedunt lacunae. (Michaelis tab. 10 et 11; 26—58).

[128]) Pollux VIII 113, cf. Harp. s. v., Hes., Phot.; Toepffer Att. Gen. p. 181 et et 183. citharistas qui sculpti sunt in Parthenonis zophoro Eunidas esse censeas.

[129]) CIG 2270 v. 5 sqq., cf. not. 98.

[130]) coronas quae omnibus pompis et sacrificiis conveniunt etiam in zophoro nonnunquam invenimus (Michaelis tab. 9; 2; tab. 11; 121; tab. 12; 38; tab. 13, 97 (equites *πομπεῖς* thallophori). de adulescente tab. 13; 131 v. not. 137. quas coronas oleaginas fuisse ea de causa verisimile non est, quod ei, qui in certaminibus vicerant, oliva coronabantur, schol. Plat. Parmen. p. 127a = Phot. Suid. *Παναθήναια*) et quod thallophori termites tenebant.

[131]) Philoch. in libro altero apud Harp. *κανηφόροι*, unde Phot. = Suid. praeterea ex eodem Philochori loco fluxerunt quae sunt apud Photium p. 129, 18, in lexico Segueriano quinto Bekker p. 270, 32, in Et. M. p. 489, 23 *κανηφόρος*. quem morem Erichthonio rege institutum esse Philochorus dixerat. cf. fabulam, quae est de Orithyia Minervae canephoro rapta apud Acusilaum in scholio ξ 533. de virginum dignitate Thuc. VI 56.

[132]) schol. Ar. Pac. 948 ubi Plato comicus cultrum testatur (Meineke 2, 647; I 374), cf. Et. M. *κανοῦν*. haec sunt pura illa sacra, quae vel Ovidius exhibet Met. II 711. qualia canistra in zophoro hieropoei 18, 49, 52 (Michaelis t. 14) a puellis receperunt (Robert Goett. gel. Nachr. 161 p. 533 sq.).

[133]) multas canephoros fuisse apparet e Stratoclis decreto, quod est in vita decem oratorum p. 852 = Westermann biogr. min. p. 279, 184 (*κόσμον χρυσοῦν εἰς ἑκατὸν κανηφόρους*), e Pausania I 29, 16 (*παρθένοις κόσμον ἑκατόν*), e zophoro (Michaelis tab. 14; 2—17, 50, 51, 53—63).

occurrunt, fuisse e scriptoribus[134]) e titulis[135]) e zophoro[136]) elucet. e quibus ea, quae commode in canistris poni poterant, velut hirneae et paterae, in capite portabantur[137]), alia, velut thymiateria, quae purgandi causa portabant, manibus[138]).

deinde puellae ipsae aureo et vestis et corporis ornatu, qui e deae

---

134) Paus. l. c. *κατεσκεύασε δὲ πομπεῖα τῆι θεᾶι καὶ Νίκας χρυσᾶς καὶ παρθένοις κόσμον ἑκατόν*, Stratoclis decretum l. c. *παρασκευάσας τῆι θεῶι κόσμον Νίκας τε ὁλοχρύσους πομπεῖα τε χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ καὶ κόσμον χρυσοῦν εἰς ἑκατὸν κανηφόρους*. eadem pompea apud Thucydidem II 13 sunt: *ἱερὰ σκεύη εἰς τὰς πομπάς*, cf. Demosth. XXII 78 et Philoch. apud Harp. *πομπείας καὶ πομπεύειν*, praeterea (Andoc.) IV 29, Plut. Alcib. XIII.

135) CIA I 32 B v. 2, II 739 v. 8—9.

136) v. puellas supra citatas (not. 133) paene omnes. antiquitus res pretiosae in pompis portabantur, ut deorum divitias prae se ferrent. qui mos temporibus posterioribus luxum illum immensum effecit, quo Ptolemaei et Antiochi Epiphanis pompae insignes fuerunt (Athen. V p. 196 sqq., 194 c sqq.). reiciendum autem est, si quis ex huius aetatis consuetudine multas deorum statuas, quin etiam totas fabulas figuris expressas in pompis ducendi Victorias illas aureas, quae semper cum pompeis et cum ornatu canephorico coniunguntur, Athenis in pompa ductas esse coniciat: nam Athenienses magnam auri copiam hoc modo sacro pulcro tuto neque tamen quaestuoso asservabant (cf. Foucart BCH XII p. 283 sq.). accedit quod Victoriae graviores erant, quam quae in pompa ducerentur. posteri enim pupulis aut statuis ligneis auratis usi sunt. antiquiorum vero signa sacra, quae in pompis ducebantur, semper lignea erant.

137) nisi hoc modo canistra per viam longam portari non poterant. canistris autem supellectilem auream portatam esse e Cereris pompae similitudine concludendum est: Callim. hymn. VI 126 sq. *ὡς δ' αἱ λικνοφόροι χρυσῶ πλέα λίκνα φέροντι, ὣς ἀμὲς τὸν χρυσὸν ἀφειδέα πασαίμεσθα*. sic multo plures res portari poterant; cf. praeterea Ovid. l. c. (*puellae vertice supposito — portabant sacra canistris*) et Cic. in Verr. IV 3, 5 (*manibus sublatis sacra quaedam more Atheniensium virginum reposita in capitibus sustinebant*) in zophoro autem artifex canephoros multis de causis fideliter exprimere non potuit. nam primum quidem vultus lacerto esset opertus. minora autem pericula sculptores evitasse ex. gr. ex adulescente Michaelis tab. 13, 131 (quem ille perperam interpretatus est) videmus; quem laevae manus digitum eo, quo pompa proficiscitur, tendere certum est: tamen, quod nemo umquam faciet, manum supra frontem tollit, ne pectus aut vultus brachio concidatur, sed ut totius corporis lineae undique bene concludantur. idem consilium cognoscimus, quo athletae illi, qui Dresdae et Monachiae asservantur (Friederichs-Wolters 462 et 463), atque puer, qui in Euthymidis cratere pictus est (Berl. Cat. 2180), cum oleum in manus instillent, bracchium tollunt. contra quam legem sculptor nisi semel, atque id cogitate, ut scaphephoros accurate exprimeret, non peccavit (cf. not. 100). deinde ne id quidem opponi potest una manu, aversa videlicet, canistrum teneri potuisse; nam neque virginum ordo densus neque zophori altitudo canistris spatium praebebat. quare pateris et hirneis manibus portatis canephoros significare magis quam exprimere artifex coactus est.

138) etiam thymiateria pompea fuisse ex oratione in Alcibiadem ([Andoc.] IV 29) et e lexico Segueriano quinto (Bekker p. 290) videmus. de suffiendi vi purgatoria cf. Poll. I 28 et ecclesiae christianae usum. in zophoro puella Michaelis tab. 14, 57. thymiaterium portat.

thesauro sumebatur, insignes erant[139]). praeterea collum ficis lino insertis cingebant[140]) et polline fucabantur[141]). quibuscum diphrophori, quae sellas in capite portabant, arte coniunctae erant; nam etiam sellae sacrae tamquam pompea in pompa ducebantur. sunt autem hae quoque puellae in zophoro sculptae, sed certis de causis non ita, ut canephoros sequantur, sed una cum peplo in templo interiore[142]).

denique primo a. Chr. n. saeculo ergastinas virgines nobiles multas (plus centum)[143]), quae in peplo texendo occupatae erant[144]), magnis Panathenaeis in pompa processisse scimus[145]).

praeterea metoeci et viri et feminae ita distributi, ut hae canephoros illi hostias sequerentur, in pompa erant. e quibus scaphephori, qui purpuris induti[146]) favos et liba alveis aeneis et argenteis portabant, primum obtinebant locum[147]); quo in munere poetae comici imprimis haere-

---

139) v. Stratoclis decretum l. c. Paus. l. c., CIA II 162 a b, v. 16: *ἀμ]φορῆς οἱ ἀ[ργυροῖ κα]ὶ τὰ κα[ν]ᾶ καὶ τἄλ[λα*, c, v. 8—10: *κόσμο]ν τὸν κανηφορικόν*, d, v. 6: *κόσμον στεφα[ν--* 741 B fr. b et c: *ὑποδερίδες ἀμφιδέαι στέφανοι.* de coronarum numero, qui cum Pausaniae biographique verbis convenit, cf. Boeckh-Fraenkel Staatshaushalt II p. 129. quem corporis et vestis ornatum spectant Aristophanis versus Acharn. 257—258, cf. Lysistr. 1190 sqq. cum scholio, Et. M. *ἀρρηφορεῖν.* restat ut vocem *κόσμον* praeter ornatum canephoricum nonnumquam omnia pompea atque etiam Victorias aureas comprendere moneamus. tum *κόσμος κανηφορικός* ampliori *κόσμωι* haec omnia complexo subiungitur: Stratocl. l. c., Ar. *Ἀθ. πολ.* XLVII 1.

140) Arist. Lysistr. 647, cf. p. 117 cum nota 15: canephoria, quae est apud Aristophanem a Brauroniis separanda est. ficorum autem vis purgatoria notissima est.

141) Ar. Eccl. 732, Hermipp. Deis in schol. Ar. Av. 1549 (Meineke 2, 389; I 142) *ὥσπερ αἱ κανηφόροι λευκοῖσιν ἀλφίτοισιν ἐντετριμμένος.* cum autem uterque poeta voce *ἐντρίβειν* utatur, crines in modum saeculi XVIII. polline adspersos esse censere non possumus (Wachsmuth Hellen. Alterth. II b p. 300); immo canephori polline tamquam fuco utebantur. cuius moris causam ignoro; puellas autem *ἐσκιατραφημένας* hoc modo solem arcuisse conicere non audeo.

142) Ar. Av. 1552 cum scholio 1551, Hes. *διφροφόροι* v. excursum.

143) Hes. s. v.: *αἱ τὸν πέπλον ὑφαίνουσαι*; CIA II 956 et 957, IV 2, 477 d, cf. Koehlerum Athen. Mitteil. VIII p. 60.

144) IV 2 477 et 477 d.

145) 477 v. 10, 477 d v. 13—14.

146) Menander Eunucho apud Zen. V 95 (Diogen. VIII 12, Phot. *σκάφας*, cf. Hes. *συστομώτερον σκάφης*) Meineke 4, 124; II 904.

147) Dinarchus in Agasiclem, Demetr. leg. lat. lib. III, Theophr. leg. lib. X (omnes apud Harp. *σκαφηφόροι*, Theophr. praeterea ap. Phot. Suid. *συστομώτερον σκάφης*), Harp. *μετοίκιον*, Poll. III 55, Aelian. var. hist. VI, Ammon. de diffic. p. 75 Valkenaer, Hes. *σκαφηφόροι*, Phot. *σκαφηφορεῖν* (cf. lex. Seguer. V Bekker p. 304 27); Suid. = Et. M., lex. Seguer. V *ἀσκοφορεῖν.* quas glossas omnes ad Theophrastum Demetrium Menandrum redire facile videmus. fortasse illud *συστομώτερον σκάφης*, quod in trimetrum iambicum bene quadrat, primum in comoedia dictum est, cf. notam sequentem. fere omnes autem '*ἐν ταῖς πομπαῖς*' dicunt, unde scaphephoros hydriaphoros sciadephoros nobilissimae pompae Panathenaicae interfuisse etiam deficientibus

bant[148]). praeterea metoeci in pompa Panathenaica etiam hydrias portasse videntur[149]). in zophoro autem et scaphephori et hydriaphori, qui boves ovesque sequuntur, sculpti sunt[150]). tum canephoros et diphrophoros metoecorum filiae, quae Minervae sacras tenebant umbellas, sequebantur[151]).

3. de pompae via.

restat ut pompae viam paulo accuratius definire conemur, antequam totam pompam breviter adumbremus[152]). ac primum quidem prope

testimoniis concluderemus (Hes. s. v.: *ἐν τοῖς Παναθηναίοις*, Menander apud Phot. *σκάφας*: *ἐν τῆι πομπῆι τῶν Παναθηναίων*, cf. Ammon. l. c. ubi *τῶν Ἀθηναίων*, traditum est). *ἐν ταῖς δημοτελέσι πομπαῖς* apud Phot. *συστομώτερον σκάφης* scriptum est. quas Panathenaicam et magnorum Dionysiorum pompam fuisse puto, nam etiam hac in pompa scaphephoros fuisse e glossa *ἀσκοφορεῖν* (Suid. Et. M. lex. Seguer. V) conici potest. sed pluribus pompis metoecorum liturgiam adscribere non ausim.

148) Harp. *μετοίκιον· 'οἱ κωμικοί'*, Zen. l. c. *μέμνηται ταύτης (τῆς παροιμίας) Μένανδρος ἐν τῶι Εὐνούχωι.* unde Menandrum illud proverbium invenisse concludi non potest (cf. Eubuli Plangonem ubi ille de metoecio verba fecerat, Dinarchum apud Harp. *σκαφηφόροι*). novae sive mediae et novae comoediae locus communis videtur fuisse.

149) cum cives Athenienses tamquam hydriaphoros metoecos scaphephoros secutos esse veri simile omnino non sit (cf. Dinarch. l. c. apud Harp. *σκαφηφόροι*), hac in pompa, in qua feminae metoeci umbellas portabant, viros etiam hydrias portasse e zophoro concludo (v. not. 150). contra in Dionysiorum pompa feminas hydrias portasse censendum est, quia hac in pompa umbellae non portabantur (v. not. 151). satis brevia igitur, neque tamen falsa, quia pomparum nomina non proferuntur, ea sunt, quae Harpocratio e Demetrio refert. cui opinioni ne Pollux quidem (III 55) aut Photius (*ὑδριαφόροι*) obstant. Hesychius autem nimis mutilatus est, quam quem mecum militare contendam: nam certo articulum *αἱ* omisit. sic efficitur, ut adulescentes Athenienses, qui hostias deducunt (*πομπέας*), viri metoeci, canephoros virgines Athenienses metoecorum virgines sequantur: coniuncti igitur cives atque metoeci et sacrificio faciendo et apparatui sacro portando inserviebant. primum autem locum et hic et illic cives obtinuisse aequum est. — alveos et hydrias et cuiusvis generis pompea ex inventariis sacris Michaelis congessit p. 313—314 quae omnia hoc loco denuo citare nolui.

150) Michaelis tab. 12; 13—15, 16—19.

151) Ar. Av. 1550 cum scholio 1551, cf. schol. Equit. 1348, Demetr. l. c., Aelian. l. c.; schol. Ar. Av. 1508 nihil valet, nam ille ipsas canephoros umbellas, ut longae 19. Boedromionis diei pompae aptissimas, portasse arbitratus est. huiusmodi umbella magna etiam in Scirophoriorum pompa portabatur. sed Minervae umbellae in Bacchi pompa magna certo non portabantur. qua in pompa metoeci feminae hydrias in sacrificii usum portabant. cf. quae de umbellis disputavi Sciroph. not. 16.

152) de Athenarum locis ac fanis mihi verba facienda esse doleo, quippe qui Berolini vivam neque adhuc terram sacram viderim. quare eam, quae sola patebat, viam ingressus sum, scilicet ut scriptorum testimonia accurate interpretatus viderem, quomodo, quae ex iis concluserim, cum eorum, qui terram ipsam perquisiverunt, opinione convenirent. cum autem fieret, ut eadem, quae iam Unger et Loeschkius invenerunt, mihi quoque concludenda essent, conclusa autem eis, quae Doerpfeldius sive eruit sive conclusit, optime illustrarentur, quaestionem brevibus comprendi neque in aliorum opinionibus denuo refellendis neque in relatis iterum referendis moratus.

Dipylum in Ceramico exteriore agmen et coactum et ordinatum esse constat[153]). ubi id, quod a saeculo quarto novimus, pompeum sacri apparatus plenum situm videtur fuisse[154]). a Dipylo igitur profecta pompa postquam per Ceramici rectum *δρόμον*[155]) ad forum ducta est, illud ita circumibat, ut ab Hermis orsa singula sacra deos heroas veneraretur et tandem ad Hermas redux facta[156]) ad eum locum perveniret, ubi postea Minervae Archegetidis porta erat[157]). haec, quamquam singula accuratius definiri non possunt, tamen satis certa sunt. ut autem, qua via pompa ab hoc loco usque ac arcem usa sit, cognoscamus, testimonia quam accuratissime perquirenda sunt. sunt autem testimonia principalia haec: schol. Arist. Equit. 566.[158]): — — *τῆς Παναθηναικῆς νεὼς — — ἧς καὶ τὴν πομπὴν ἀπὸ τοῦ Κεραμεικοῦ ποιοῦσι μέχρι τοῦ Ἐλευσινίου*; Philostr. vit. soph. II 1, 5: — — *τὴν ναῦν — — ἐκ Κεραμεικοῦ δὲ ἄρασαν χιλίαι κώπῃ ἀφεῖναι ἐπὶ τὸ Ἐλευσίνιον καὶ περιβαλοῦσαν αὐτὸ παραμεῖψαι τὸ Πελασγικὸν κομιζομένην τε παρὰ τὸ Πύθιον ἐλθεῖν οἷ νῦν ὥρμισται.* Philostrati testimonio, cum eam pompam, quam anno 134. Herodes Atticus exornaverat, describat, cautius utendum est. accedit Xenoph. hipparch. III$_2$[159]): *τὰς μὲν οὖν πομπὰς οἴομαι ἂν καὶ τοῖς*

[153]) Thuc. VI 57 *καὶ ὡς ἐπῆλθεν ἡ ἑορτὴ Ἱππίας μὲν ἔξω ἐν τῶι Κεραμεικῶι καλουμένωι μετὰ τῶν δορυφόρων διεκόσμει ὡς ἕκαστα ἐχρῆν τῆς πομπῆς προιέναι· ὁ δὲ Ἁρμόδιος καὶ ὁ Ἀριστογείτων — — ὥσπερ εἶχον ὥρμησαν εἴσω τῶν πυλῶν κτλ.* unde etiam posteros hunc Ceramicum, non forum significasse censendum est (schol. Ar. Equit. 566, Plut. Dem. XII, Philostr. vit. soph. II, 1, 15; ergo ne Herodis quidem navis a porta Piraeensi in forum ducta, sed simul cum tota pompa a Dipylo profecta est, cf. Himer. not. 155).

[154]) Demosth. XXXIV 39, CIA II 834 c, Paus. I 2, 14, alii. quod aedificium in porta fuisse Piraeensi demostratum esse puto (Adler Arch. Zeit XXXII p. 161, Bernh. Schmidt, Die Thorfrage p. 23, Curtius Stadtgeschichte p. 189 et 292, alii). tamen quod omnes tamquam certum proferunt, etiam pompea aurea et argentea hoc in pompeo semper asservata esse non concedo; nam illa in arce fuisse ex inventariis sacris elucet. sed pridie pompam omnia in pompeum transportata esse veri simile est.

[155]) Himer. orat. III 12. talia oratori insanissimo illi quidem, sed Atheniensi credere possumus. ad Dipylum autem illius *ἄρχεται μὲν εὐθὺς ἐκ πυλῶν* referendum est.

[156]) Xen. hipparch. III 2, cf. Hegesandrum apud Athen. p. 167 f, Menandrum Agroeco l. c. (*τὰ μικρὰ Παναθήναι' ἐπειδὴ δι' ἀγορᾶς πέμποντά σε — — Μοσχίων μήτηρ ἑώρα τῆς κόρης ἐφ' ἅρματος*). praeterea Demosth. XXI 171.

[157]) Minervae Archegetidis et cultum et statuam veterem esse scimus: Arist. Lysistr. 642, sigillum figlinum Kekule Bulletino 1868 p. 50 sq. (schol. Ar. Av. 515), cf. de Wilamowitz Antigonos p. 345. portam autem ea de causa, quod pompa semper forum hoc loco exibat, aedificatam esse apparet, cf. Curtius Zur Gesch. d. Wegebaus b. d. Griechen, Abhdl. d. Berl. Akad. 1854 p. 283 sqq.

[158]) cf. not. 35.

[159]) quod Xenophon equites celeriter ascendere iubet fortasse offendit: nam pompa diripiatur necessarium esset; quare Wachsmuthius I 305 Xenophontem difficilia optare, non quae facta sint enarrare putat nisus in paragrapho 5. *ὅτι μὲν ταῦτα*

θεοῖς κεχαρισμενωτάτας καὶ τοῖς θεαταῖς εἶναι εἰ ὅσων ἱερὰ καὶ ἀγάλματα ἐν τῆι ἀγορᾶι ἐστι, ταῦτα ἀρξάμενοι ἀπὸ τῶν Ἑρμῶν κύκλωι [περὶ τὴν ἀγορὰν καὶ τὰ ἱερὰ del. de Wilamowitz] *περιελαύνοιεν τιμῶντες τοὺς θεοῦς. — — ἐπειδὰν δὲ πάλιν πρὸς τοῖς Ἑρμαῖς γένωνται περιεληλακότες ἐντεῦθεν καλόν μοι δοκεῖ εἶναι κατὰ φυλὰς εἰς τάχος ἀνιέναι τοὺς ἵππους μέχρι τοῦ Ἐλευσινίου.*

atque satis dilucide et accurate scholiasta navem a Ceramico profectam usque ad Eleusinium duci dicit. item Xenophon, cum equites usque ad Eleusinium celeriter ascendere iubeat, hoc loco viae sacrae quasi caesuram esse indicat. quam eandem viam Philostratus primum significat, tum pompa neglecta Herodis navem usque ad mansionem sequitur[160]). praeterea duobus nominibus parum certis (Pelasgici et Pythii) utitur[161]). a scholio igitur et a Xenophonte ordiendum est. at Eleusinium incertissimum est, scilicet a viris doctis circum totam arcem ductum[162]). sed haec ipsa testimonia ad Eleusinii situm statuendum gravissima sunt: nam cum navis usque ad Eleusinium duci dicatur, illam hoc loco relictam esse certum est; navem autem quam proxime ad Propylaea advectam esse non est quod demonstretur; immo ei qui Eleusinium in alias regiones, velut in orientem, removet, qui factum sit, ut navis illic relinqueretur, declarandum est. sub arce igitur intra meridiem et occidentem Eleusinium situm fuisse ex his testimoniis elucet, etiam si scholium cum Philostrato

---

οὐκ εἰθισμένοι ποιεῖν οἱ ἱππεῖς εἰσιν οἶδα. quae non totam equitum pompam tangunt, sed eas artes elegantiores, quae rei equestris peritissimo cordi sunt. inter quas etiam ascensus ille celer est, quo equorum virtus splenderet. sed neque hanc neque alias eas, quas Xenophon desiderat artes exercere solebant. tamen quin ea quam Xenophon describit via usi sint, non est quod dubitemus.

[160]) sic Philostrati verba intellegenda sunt. nam navis sola, non tota pompa Pelasgicum et Pythium tangit. Philostrato igitur Herodis navis splendida quam pulcherrimis nominibus circumdanda magis cordi erat quam pompa.

[161]) quamquam et Pelasgicum (imprimis apud Philostratum, cf. de Wilamowitz Kydathen p. 106, 16) et Pythium parum certum est, tamen etiam haec cum Eleusinio sub arce intra meridiem et occidentem sito (v. i.) convenire posse apparet. sub Panis enim antro magnas Pelasgici reliquias fuisse e Luciano videmus (bis accus. IX) quo ipso loco Pythium fuisse veri simillimum est (Doerpfeld Ath. Mitt. XX p. 198). navis Panathenaicae autem mansionem ab Areopago procul afuisse e Pausania elucet (I 29, 1). quem aut ipsam Herodis navem aut aliam, sed eodem loco asservatam vidisse certum est. facillime igitur Philostrati narrationem intellegimus; nam navis postquam in pompa Eleusinium circumvecta est, cum illa ad Propylaea ascenderet, in medio clivo remansit. tum eandem, quam ingressa erat, viam ita continuavit, ut sub Propylaeis septentrionem versus ducta per clivum arduum descenderet et in dexteram retorta Pelasgici reliquias Luciani et Philostrati temporibus insignes circumvecta ad mansionem, quae prope Pythium sita erat, perveniret.

[162]) totam quaestionem, quae de Eleusinio est, iterum referre huius loci non erat. quare ea testimonia sola, quae ad pompam pertinent, interpretatus sum. quae sola sufficiunt.

non coniungimus; quod Ungero et Loeschkio ducibus facere nullo modo dubito [163]).

quomodo autem pompa a foro ad arcem ducta sit, dubitari non iam potest. nam Athenarum viam principalem, quae circum Areopagum in arcem ducebat, viam pompicam fuisse certum est [164]). hac enim via etiam omnes eae pompae, quae trans forum in urbem meridionalem ducebantur, usae videntur esse [165]). Panathenaica autem pompa postquam circum Eleusinium ducta est, currum (navalem) illic relinquebat atque peplo in vexillo portato arcem intrabat. deinde in arce eam viam cuius vestigia adhuc apparent [166]) secuta peplum ad Minervae templum vetustissimum, a saeculo quinto igitur exeunte ad Erechtheum deducebat. ad postremum sacrificio in magna ara facto dissolvebatur [167]).

qua via pompa ab eo tempore utebatur, quo arcis aditus ita, ut etiam hodie exstat, constitutus est. sed antiquissimis temporibus linea recta a foro ascendebat ad portam veterem, quae in Areopagum et in forum spectabat [168]).

4. de pompae ordine.

quoniam pompae et partes et viam absolvimus, nunc totam pompam ita adumbrare conemur, ut ordinem, quo singulae partes ductae sint, restituamus. gravissima autem ea sunt, quae e zophoro colliguntur, nam neque alius magnae pompae ullam imaginem integram tenemus neque e scriptoribus ullius ordo totus restitui potest. saepe igitur in Pana-

[163]) Unger Enneakrunos u. Pelasgikon, Sitz.-Ber. d. München. Ak. philos. philol. Cl. 1884 I p. 263 sqq., Loeschke Enneakrunosepisode p. 13.

[164]) Doerpfeld Ath. Mitteil. XVI p. 445; XVII p. 91 sqq., p. 281, p. 439 sq.; XIX p. 501, tab. XIV. viam principalem, quae a foro ad arcem ducit, pompae viam fuisse etiam tum certum esset, si clivus, qui intra arcem et Areopagum in septentrionem descendit, non nimis arduus esset, quam in quo pompa commode ascendisset. acclivis autem etiam ea via est, quam Doerpfeldius eruit: quocum Xenophontis illud εἰς τάχος ἀνιέναι bene convenit. quam Athenarum viam pompicam fuisse, quae a Dipylo per forum circum Areopagum ad arcem ad theatrum ad Ilisum ferebat, suspicandum est. nam multas ex iis, quae infra tractatae sunt, pompis hac via usas esse aut certum aut veri simile est neque ulla obstat, cf. not. 165. cuius viae primam partem statuerunt de Wilamowitz Kydathen 202, Toepffer Att. Gen. 183, 3.

[165]) vide mysteriorum tres pompas dierum 14, 16, 19; Oschophoria; Epitaphia; Lenaea; Anthesteria; magna Dionysia; Olympica; Scirophoria; fortasse etiam pugnae Marathoniae Charisteria huc pertinent.

[166]) Curtius u. Kaupert Atl. von Athen tab. III, Baumeister s. v. Athen tab. III, Iwan Mueller Hdb. III B post p. 352.

[167]) CIA II 163 v. 19—20 (magna ara).

[168]) Aus Kydathen Robert p. 175 sqq., de Wilamowitz p. 200 sqq.; Doerpfeld Ath. Mitteil. XX p. 197. Wilamowitzii verba p. 203 v. 15—16. nunc ita mutanda sunt ut pro 'links' 'rechts' pro 'burghuegel' 'Areshuegel' scribamus. quod postquam Doerpfeldius viam pompicam eruit necessarium est.

thenaicae pompae similitudine niti cogemur. haec autem pompae forma duabus pompis, quae in zophoro sculptae sunt, comparatis inter se et eis, quae in zophoro desiderantur, suo loco suppletis statuenda est[169]): canephori, quae canistra sacra in capite portabant, in primo procedebant agmine; quas earum, quae pompea aurea et argentea canistris et nonnulla, velut thymiateria, manibus portabant, ordo longus[170]), deinde diphrophori sequebantur. post canephoros autem sciadephori puellae metoeci procedebant. tum hostiae ita ducebantur, ut Atheniensium boves cum ovibus primum obtinerent locum, hecatombe autem, denique magnis Panathenaeis colonorum boves ovesque sequerentur. deinde scaphephori et hydriaphori multi procedebant, concludebant hostiarum comitatum musici[171]). tum puer iresionam simplicem portabat; quem thallophori senes sequebantur[172]). deinde magistratus Athenienses secutos esse veri simile est[173]); post quos fortasse magnis Panathenaeis singularum civitatum legati et ii, qui in certaminibus vicerant, omnes procedebant[174]). tum pedites Athenienses ordine longo sequebantur[175]), denique currus multi atque splendidi, inter quos apobatae primum locum obtinebant[176]). magnis autem Panathenaeis in primo curru peplus in vexillo suspensus vehebatur[177]).

---

169) v. s. p. 3.

170) hoc in utraque zophori parte videmus. utriusque autem agminis primae puellae hieropoeis canistra sacra, quae cultrum hordeum vittas continent, tradiderunt (v. not. 132); sed utrum fortuito factum sit, ut tribus sacrificiis, quae magnis Panathenaeis facta esse vidimus, tria canistra in zophoro respondeant, an consulto, diiudicare non ausim.

171) omnes hostias duobus, magnis vero Panathenaeis tribus agminibus continuatis ductas, deinde scaphephoros hydriaphoros musicos secutos esse inde concludo, quod nec multos metoecos paucas hostias nec paucos has, hecatomben multos deduxisse veri simile est. item canephori unum conficiebant agmen; nam ne zophoro bipartito decipiamur cavendum est.

172) frugum (imprimis pomorum, v. i.) primitiae in iresiona suspensae offerebantur; ergo puerum cum iresiona hostiarum agmen magnum vestigiis consecutum esse veri simile est. thallophoros autem cum iresiona arte coniunctos fuisse exposui.

173) nam a canephoris usque ad thallophoros pompae pars sacra ordine nusquam interrupto porrigebatur; neque magis magistratus post milites aut post legatos processisse cogitari potest.

174) hos intra Atheniensium pedites et currus inclusos fuisse veri simile omnino non est.

175) pedites in zophoro neglectos post equites processisse nemo putabit, qui semel pedester equitum turmas secutus est; praeterea pulvis Athenis semper superfluebat (cf. Herod. VIII 65).

176) alii in zophoro non sunt. quos vetustissimos fuisse dixi.

177) ab initio peplum in curru vectum esse supra conieci atque ne navem quidem ab hoc loco remotum esse veri simile est. in zophoro autem currum cum peplo sculpi non potuisse supra demonstravi; e zophoro igitur peplum in primo agmine ductum esse concludi nequit.

ad postremum equitum turmae splendidae, illud ἄγαλμα τῆς ὑπερπλούτου χλιδῆς, pompam pulcherrime concludebant.

qualem ordinem in omnibus pompis similibus fuisse inde puto, quod singula cogitate disposita sunt. nam primum sacerdotes, qui pompam in ara recipiebant, hordeo cultro vittis pateris hirneis egebant: unde canephori in primo procedebant agmine. deinde hostiae ipsae libis et hydriis sequentibus adducebantur. denique musici, qui et hostias in pompa deducebant et sacrificio faciendo adstabant, sequebantur. tum magistratus et senes et reliqui cives sacrificii participes commode procedebant. equites autem semper pompas conclusisse ultro intellegimus. cuius ordinis vestigiis, ubi e scriptoribus colligi potuerunt, suo loco usus sum[178]).

5. de pompae natura et origine.

de pompae indole et primordiis antequam iudicium ferre possumus, quid ipsi Athenienses de Panathenaeis senserint, videndum est. quod ex Atthidis reliquiis elucet: nam ab Erichthonio Panathenaea instituta esse Hellanicus Androtio[179]) marmor Parium[180]) Philochorus[181]) tradunt. accedunt posteriorum testimonia[182]). e quibus nomen Panathenaeorum apud plurimos fuisse censendum est[183]; sed etiam nomen vetus Athenaeorum in Atthide erat; quod et Pausaniae et nobis Ister servavit[184]). qui autem Panathenaea cum synoecismo coniungenda esse arbitrati

---

178) eundem ordinem vel in vasculo cognoscimus Boeotico, quod est Journal of hellenic studies I tab. VII (curru omisso repetitum apud Stengelium Hdb. tab. I 4). quo in catino cum pompa nuptialis, quae ad προτελείων sacrificium faciendum ducitur, picta sit, canephorum videmus quae taurum antecedit, tibicinem qui sequitur, deinde nonnullos viros e quibus unus hirneam portat. denique currus cum sponsis et cum parocho agmen concludit.

179) uterque apud Harp. Παναθήναια.

180) v. 17 sq., v. 21 (CIG 2374).

181) in Atthidis libro altero, e quo de sacrificiis ab Erichthonio institutis, de thallophoris, de canephoris nonnulla servata sunt (v. not. 94, 120, 131). ex eodem loco fortasse, e quo schol. Ar. Thesm. 307 = Suid. κουροτρόφος γῆ, id quod apud Apollodorum III 14 invenimus, Erichthonium Minervae simulacrum ligneum in arce instituisse fluxit.

182) schol. Plat. Parm. p. 127 b, Apollod. l. c., schol. Aristid. XIII t. I p. 189, 4 Dind.

183) hoc apud Hellanicum et Androtionem ea de causa certum est, quod Harpocratio ad nomen Athenaeorum Istrum citat, veri simile apud Philochorum e locis citatis. item marmor Parium nomen Panathenaeorum exhibet.

184) Ister apud Harp. l. c., paulo accuratius, sed Istri nomine omisso Paus. VIII 2, 1 (cf. Wellmann de Istro Callimachio p. 104). etiam hoc nomen in Atthide, sed paucis receptum fuisse ea de causa puto, quod talia fingere Istri Callimachii non erat: nam ἀμάρτυρον οὐδὲν ἀείδει. accedit quod non historiam Atticam, sed Ἀτθίδων συναγωγήν scripsit. parum nota autem protrahere Alexandrini gaudebant. cf. not. 185.

Erichthonio Athenaea tribuebant, illa a Theseo instituta esse putabant[185]). e nomine igitur Panathenaea, antequam Atticae partes singulae coniunctae sint, exsistere non potuisse concludebant. nobis autem, utrum illi nomen recto interpretati sint necne, utrum Athenaeorum vestigia servata sint an interierint, videndum est. deinde magna Panathenaea saeculo sexto instituta esse omnes sciebant. quae posteri Pisistrato attribuerunt[186]).

Athenienses igitur ipsi ab initio Minervae sollemnia ab eis, qui circum arcem habitabant, post synoecismum ab omnibus Atticis celebrata, magna Panathenaea saeculo sexto instituta esse sciebant. quod utrum verum sit an falsum videamus. ab eis autem temporibus quae accuratius novimus ad antiquiora ascendendum est.

ac primum quidem, si pompam qualis a saeculo sexto fuerit examinamus, adulescentes viros senes, qui equis armis corporum virtute splendebant, hostias multas ad Minervae aram deduxisse videmus. cuius pompae in primo agmine virgines deae divitias ostentabant. ut autem quotannis uniuscuiusque pagi Attici cives in pompa procedebant, ita imperii temporibus magnis Panathenaeis civitatum omnium legati pompam sequebantur omnesque hostias offerebant. ei autem, qui Minervae hospitio recepti Athenis vivebant, item atque Athenienses ipsi Minervae serviebant. sic Athenienses, cum victimas deducerent, quotannis deam adibant; quinto vero quoque anno peplus a virginibus Atticis textus Minervae offerebatur. quo factum est, ut populi Atheniensis splendore deae maiestas paene obscuraretur; nam Minervae non magis quam *τοῦ δήμου τοῦ Ἀθηναίων* Panathenaea erant. nullo autem symbolo antiquo, nullo ritu obsoleto pompa vetustatem sacram prae se ferebat atque etiam iresiona thallophoria splendidiore suppressa est. publica igitur Panathenaeorum natura vel e pompa, quae ad vetustatem servandam maxime

---

185) sic Istrum rem exposuisse e Pausaniae verbis apparet; sed plurimos Panathenaea primum a paucis, post Thesea ab Atticis celebrata esse omnibus verisimile est dixisse, cf. Plut. Thes. XXIV *τήν τε πόλιν Ἀθήνας προσηγόρευσε καὶ Παναθήναια θυσίαν ἐποίησε κοινήν.* idem parum accurate expressum in scholio ad Plat. Parmen. l. c. quod Erichtonii et Thesei instituta vocibus *πρῶτον — ὕστερον* coniungit tamquam si eadem Panathenaea bis instituta sint). antequam autem Erichthonius Panathenaea condidisset, Athenaea simpliciora exstitisse in Atthide certo non dicebantur; quod ut ex Harpocratione, qui Istrum nimis breviter exscripsit, concludi nequit, ita ea de causa veri simile non est, quod Istrum, ne prima Panathenaea Theseo, Erichthonio igitur Athenaea tribueret, impedivisset. praeterea Athenaea, cum Panathenaeorum similia essent, simulacrum ligneum flagitabant; quod idem Erichthonius instituisse in Atthide ferebatur (not. 181). Athenaeorum autem nomen a temporibus antiquissimis aliquo modo traditum esse verisimile non est. immo eos, quos Ister secutus est, synoecismi memores hoc restituisse censebimus.

186) schol. Aristid. l. c., cf. not. 20.

fuisset apta, elucet: iam videndum est, num Panathenaea Atticorum foederis sollemnia fuerint. ad nomen autem aggrediamur.

cuius propinqua principalia Pollux enumerat[187]): *Πανιώνια Παναιτώλια Παμβοιώτια Πάνδια*[188]). quibus *Πανελλήνια* quamquam Hadriani sunt[189]), praeterea Minervam Panachaida[190]) et Cererem Panachaeam[191]) addimus. quae sollemnia omnia totarum nationum propria sunt, cum alia numina aliis praeessent foederibus, quibus nationum singularum partes coniungebantur. Panathenaeorum igitur nomen, etiam si Neptunus olim vicisset, non minus exstaret quam Panioniorum, si Minervae cultus Jonas coniunxisset. nisi ea de causa autem, quod populus Atheniensis nomen a sua dea duxit, fieri non potuit, ut nomen Athenaeorum, quod Minervae sacra, non sacra Atheniensia significare ultro intellegitur, simpliciter in Panathenaea amplificatum esse putaretur[192]). *Ἀθηναία—Ἀθήναια;* certo; sed Panathenaeorum *Παναθηναία* desideratur. quae autem forma sola cogitari possit, *Ἀθηναίαν Παναθηναίδα* dico, eius, cum populus nomen a dea duxerit, non ita, ut nominis *Ἀθηνᾶς Παναχαίδος*, opus erat. e nomine igitur Atticorum foederis sacra cognoscimus. accedit quod paulo antea Synoecia Minervae celebrabantur[193]: nam ut his Thesei facinoris memoria colebatur, ita illa foederis ipsius erant sollemnia Minervae Poliadi ita celebrata, ut Panboeotia Minervae Itoniae[194]). cum autem eadem essent Minervae sollemnia principalia et foederis sollemnia, factum est, ut nomine Panathenaeorum haec non magis quam illa significarentur. ea autem Panathenaea quae inde a saeculo quinto etiam aliis locis invenimus, partim Atheniensia imitantur partim eiusdem naturae sunt[195]).

quoniam e sollemnium nomine satis gravia collegimus, nunc quid e mensis nomine sequatur, videamus. ac primum quidem nomen Hecatombaeonis a magno quodam sacrificio sumptum esse certum est. sic enim

---

187) VI 168.

188) etiam Pandia, cum singulorum nobilium Iovis cultus foederatos comprenderent, eiusdem naturae erant, cf. de Wilamowitz Kydathen p. 133.

189) Paus. I 18, 9.

190) Paus. VII 20, 2.

191) Paus. VII 24, 3.

192) cf. *Ἀθήναια* Spartae Minervae Chalcioeco celebrata IGA 79.

193) Thuc. II 15.

194) Strab. IX p. 411 C.

195) velut ea quae Themistocles Magnesiae instituit (Athen. XII p. 533 e), Iliaca CIG 3599, 3601, 3620 (*νέα Παναθήναια*) saeculis tertio et altero Minervae Iliadi celebrata, Pergamena (Inschr. v. Pergamon 18, 17, 31, 156, 13, 253, 6, 18). neque quicquam valent posteriorum temporum Panathenaistae (Rhodi CIGI I 36, 107, 159, 161; Tei CIG 3073). Megalopolitana autem tribus *Παναθαναία* nihil aliud docet atque eos, qui Athenienses non erant, vocis ancipitis vi altera usos esse, altera Athenienses — sive simul et hac et illa.

Spartae Hyacinthiorum mensis, qui multis aliis locis Hyacinthius appellabatur[196]), Hecatombeus[197]) et Myconi Apollo, cui mense Hecatombaeone primum sacrificium fiebat, ipse Hecatombius nominabatur[198]); sic Pythiorum mensis Bucatius erat[199]); qui etiam aliis locis occurrit[200]). a magnis igitur sacris etiam Atheniensem Hecatombaeonem nomen duxisse concludendum est. quocum ea, quae de huius mensis origine traduntur, bene conveniunt: nam ante Thesea Cronionem sive Cronium appellatum ab illo, scilicet cum synoecismum faceret, Hecatombaeonem nominatum esse in Atthide fuisse veri simile est[201]). Athenienses igitur ipsi Hecatombaeonem a Panathenaeorum hecatomba tunc instituta derivasse videntur. sed ne illos vera credidisse putemus, causis gravibus impedimur[202]). ergo Hecatombaeonem a Panathenaeis tamquam foederis sollemnibus originem duxisse quamquam veri simile, tamen certum non est.

e quibus omnibus Panathenaeorum naturam ab eis temporibus, quibus Attica in unam civitatem coniuncta est, publicam fuisse elucet. sed ut Athenienses Minervae sollemnia antiquissimis temporibus tribuebant, ita etiam hodie rerum vetustiorum vestigia exstant: iresionam dico et sacrificium duplex, quorum opera ad saecula antiquissima ascendimus; nam sacrificium duplex inde ortum esse, quod Minervae cultus novus cum Terrae antiquiore coniungi debebat, supra vidimus atque iresionam vel antequam Minervae cultus institutus et oliva Graecis tradita est Terrae in arcem ductam esse demonstrari fortasse potest. quam paulo accuratius examinemus necessarium est. atque primum, quid iresiona Hecatambaeone exeunte sibi voluerit, quaerendum est; nam messis prior iam dudum absoluta, posterior nondum instituta erat neque quicquam praeter poma

---

[196]) velut Rhodi Calymni Coi Byzantii (CIGI I 4) (calendarium Rhodium) multis aliis locis (v. indices); BCH VIII p. 33 v. 44; Paton and Hicks Inscriptions of Cos 367 v. 2 et 24, 368 VIII v. 43. Papiae gloss. Ἰάϑεος.

[197]) Hes. Ἑκατομβεύς.

[198]) Dittenberger Syll. 373.

[199]) CIA II 545 v. 45. de Deliorum et Teniorum Buphonione iudicare non possumus, quia sollemnia quae hoc mense celebrata sunt, parum novimus (CIA I 283, CIG 2338).

[200]) in Boeotia in Aetolia Amphissae Erinei Lamiae (BCH V p. 55, 407, 427, 433; Rangabis Ant. hell. II 659).

[201]) Saturni cultus a Cecrope institutus e Philochoro apud Macrob. Saturn. I 10, 22; Cronius mensis, quo Theseus Athenas advenisse dicebatur, Plut. Thes. XII, Cronion postea Hecatombaeon appellatus in Et. M. Ἑκατομβαιών (in lex. Segner. V s. v.). quae illo loco de mensis nomine ab Apolline derivato dicuntur (partim inepta) ad Athenas vix referri possunt. sed apud alios Graecos Apollo Hecatombius exstabat, velut Myconi (not. 198). Samium mensem Cronionem e titulis novimus, Kirchhoff, Monatsber. d. Berl. Akad. 1859 p. 748, Perinthium e Papiae glossa prima (Hermann Philologus II, p. 248) cf. Ahrens mus. rhen. XVII p. 315.

[202]) Preller-Robert I p. 51 sqq.

aestiva hoc tempore metebatur. sed illorum gratiam re vera iresiona Panathenaica missa relatam esse e carminis primis verbis elucet: cum enim Pyanopsiis (et Thargeliis) carmen sic inciperet: *εἰρεσιώνη σῦκα φέρει καὶ πίονας ἄρτους*, ea, quae e carmine Panathenaico servata sunt, haec sunt: *εἰρεσιώνη σῦκα φέρει καὶ μῆλα καὶ ἑξῆς*; mala in frumenti locum posita sunt[203]). morem igitur rusticum Thargeliorum et Pyanopsiorum iresiona multo simpliciorem — nam exiguae pomorum messis gratia referebatur — cognoscimus. quam iresionam ab initio Minervae oblatam esse vix credi potest, praesertim cum utriusque messis magnae gratia Apollini offerretur semperque maior esset Minerva, quam cui Pomonae munus suffecisset. ergo hanc iresionam temporibus antiquissimis Terrae fuisse puto. postea autem, cum Minerva ab eis, qui circum arcis rupes habitabant, culta primum obtineret locum, cum boves (quibus antea tamquam aratoribus pepercerant) Minervae, oves Terrae sacrificarentur, illa etiam iresionam arripuit; quod ea de causa fieri potuit, quod Minervae natalicia[204]) semper eo tempore celebrata sunt, quo agricolae terrae pomorum gratiam referebant; tum ab oliva sacra, quae Minervae erat, verbena sumebatur atque tandem, postquam thallophoria instituta est, termites iresionam veterem prorsus obscuraverunt. —

sed iresionae causa citius progressi sumus; iam quae concludenda sunt, ea concludere tempus est. sunt autem haec: Minervae natalicia ei, qui circum arcem agros colebant et boves armenta equos educebant, Hecatombaeonis die Minervae sacro celebrabant. quibus sollemnibus nobiles antiquitus apobaten certamen instituisse et currus in pompa, qua boves cum ovibus offerebant, deae produxisse censendum est. praeterea quinto quoque anno peplus, quo simulacrum ligneum induebant, in primo curru in vexillo suspensus vehebatur. haec erant Athenaea vetera. deinde, cum tota Attica Athenis adiceretur, omnes Minervae cultu communi coniungebantur: iam Panathenaea foederis sollemnia facta sunt. tandem anno 566., cum gentes nobiles ultimum valerent atque splenderent, magna Panathenaea instituta sunt. quae saeculo quinto imperii Attici gloriam per quinquennium non minus quam Dionysia annua prae se ferebant atque postea magnorum temporum memoriam servaverunt. populi autem Athe-

---

[203]) num Hipparchi verba apud Strab. I 2. 3, C 16 ad iresionam Panathenaicam referenda sint, parum constat. sed ea de causa verisimile non est, quod Pyanopsiorum et Thargeliorum iresionae magis notae erant. haec autem verba sunt: *ὡς ἂν εἴ τις, φησὶν ὁ Ἵππαρχος, Ἀττικῆς εἰρεσιώνης κατηγοροίη καὶ ἃ μὴ δύναται φέρειν μῆλα καὶ ὄγχας, οὕτως ἐκείνου (τοῦ ποιητοῦ) πᾶν μάθημα καὶ πᾶσαν τέχνην.* quibus e verbis, ne quis mala (quae in carmine sunt) et pira in iresiona Panathenaica non fuisse concludat, non timeo.

[204]) Callisthenes in schol. Lyc. 319.

niensis imaginem Parrhasius melius exprimere non potuit, quam populus ipse pompa Panathenaica ducta, sculpta in Parthenone Phidias.

excursus.

de diphrophoris.

de diphrophoris item atque de scaphephoris et de sciadephoris ita, ut errores inveteratos eiceret, egit de Wilamowitz Herm. XXII, p. 219 sq. deinde Furtwaengler (Meisterwerke p. 187,2) illas metoecos non fuisse recto dixit. nam in uno Aristophanis loco perperam intellecto haec opinio nititur. quem totum interpretari in animo est; quare Avium versus 1494—1555 relegas velim.

Prometheus veste velatus et umbella tectus furtim accedit, Pithetaerus autem in sella sedens nonnullas aves animo aequo praeparat[205]). deinde ubi Promethea agnoscit laete surgit et illi occurrit. hic autem, ut Pithetaero atra consilia ad aurem insusurret, illi, qui causae inscius miratur, umbellam manu tenendam tradit. tum Pithetaerus, ubi quid umbella sibi velit comperit, illam summo gaudio ita vibrat, ut Prometheus tutela privatus occultandi quodam gestu terrorem ostentet. quod cum Pithetaerus statim cognoscat, umbellam diligenter super illius capite ponit et aurem praebet. tandem sermone finito Prometheus denuo e Pithetaeri manibus umbellam recipit et facetia prolata abit; Pithetaerus autem Attico sale haud expers, cum eam, in qua initio sederat sellam tollat, haec respondet: *καὶ τὸν δίφρον γε διφροφόρει τονδὶ λαβών.*

ex Aristophane igitur nisi diphrophoros Athenis exstitisse nihil colligendum est. deinde e Nicophontis Enchirogastoribus[206]) et ex Hermippi Deis[207]) diphrophoros cum canephoris aliquo modo coniunctas esse videmus. accedit ipsius Aristophanis testimonium (Eccl. 734), e quo nihil aliud nisi diphrophoros cum canephoris in pompa processisse elucet; nam integra pompa est, quam homo ille miserrimus cum sua supellectile instituit: canephorum enim diphrophorum scaphephorum hydriaphorum citharistam cognoscimus; quod alter civis perspicit, cum dicat *οὔτι μὴ Ἱέρωνι τῶι κήρυκι πομπὴν πέμπετε*; ipsum autem, qui feminarum decreto obsequitur, hostiam bovem esse censeas. denique Strattis in Atalanta

[205]) Pithetaerum dum chorus canit in sella sedisse inde veri simile est, quod paulo postea illa utitur. aves autem ea de causa vellisse videtur, quod in scena sequente iam vulsae sunt; neque enim Pithetaerum Prometheo adveniente nihil fecisse censebimus.

[206]) Meineke 2, 852; I 470.

[207]) Meineke 2, 389; I 142 utrumque poetam scholiasta ad Aristophanis versum 1549. citat.

diphrophoros commemoravit[208]). ceterum vel ea de causa, quod apud Harpocrationem, qui, cum metoecorum munera satis accurate perquisiverit (cf. *μετοίκιον*), Demetrium certo diligenter exscripsit, diphrophori non sunt, illas metoecos non fuisse concludendum esset.

praeterea diphrophori et ex argilla fictae et pictae in vasculis occurrunt, cf. sigillum figlinum Journal of hell. stud. XI p. 144, quod in sepulcro quodam in Ceramico repertum est (mortua diphrophorus videtur fuisse) et pelicen quae Berolini asservatur Jahrb. X, Anzeiger p. 36. in Panathenaica autem pompa diphrophoros processisse e zophoro videmus[209]). sed num ea de causa, quod una cum peplo in templo apparent, diphrophoros ante canephoros processisse concludendum est? minime, nam ne peplum quidem in primo agmine ductum esse demonstrare conatus sum. sed item atque peplus sellae in templo interiore ad cerimonias sacras faciendas adhibebantur, item sculpendo inter canephoros eadem de causa, qua illae canistris carent, parum aptae erant: nunc autem peplum, qui in templo traditur, cum reliqua pompa pulcre coniungunt[210]); atque sellas pompea fuisse e titulo II 741 B videmus. diphrophori igitur non minus canephori erant, quam eae puellae, quae thymiateria portabant. hic autem canephororum ordo erat: canephori cum canistris sacris, canephori cum pompeis, quae maximam partem canistris in capite portabant, diphrophori. e quibus et hae et illae canephori aram adibant, diphrophori sellas in templum portabant.

ΧΑΡΙΣΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΕΝ ΜΑΡΑΘΩΝΙ ΝΙΚΗΣ. ΒΟΗΔΡΟΜΙΑ.

Athenienses pugnae Marathoniae gratiam ita referebant, ut sexto Boedromionis die quingentas capras in pompa ad Dianae Agroterae sacrum deducerent[1]). quam pompam cui polemarchus praeerat[2]) ab initio milites

[208]) Suid. *διφροφόροι*, Meineke 2, 766; I, 429. cf. Hes. et Et. M. (Suidas s. v. *δίφρον* schol. Ar. l. c. exscripsit, s. v. *διφροφορουμένους* Herodoti nomen, quod in Et. M. in Herodianum corruptum est, servavit).

[209]) Michaelis tab. 14; 31 et 32.

[210]) cf. puellae 31. caput retortum.

[1]) Xen. Anab. III 2, 12, cf. Herod. VI 109 sq., Aristoph. Equit. 660 cum scholio, Plut. de glor. Ath. VII, de malignit. Herod. XXVI *οὐδὲ τὴν πρὸς Ἄγραν πομπὴν ἱστόρηκας ἣν πέμπουσιν ἔτι νῦν τῆι ἕκτηι* (v. Mommsen p. 175, 4) *χαριστήρια τῆς νίκης ἑορτάζοντες*: in pompa igitur sacrificandae ducebantur caprae. cf. Arist. *Ἀθ. πολ.* LVIII 1. Lacedaemonii Dianae Agroterae ante pugnas capras tamquam *σφάγια* immolare solebant (Xen. hell. IV 2, 20, cf. rem publ. Laced. XIII, 8, Plut. Lyc. XXII). qualia *σφάγια* etiam apud Athenienses usitata fuisse ex Eur. Heracl. 821 videmus, cf. de Wilamowitz Herm. XVII p. 339. Callimachus igitur, cum ante pugnam Dianae Agroterae capram immolaret, sacrificium magnum vovisse censendus est. (vide quomodo Aristophanis scholiasta Athenienses, qui tantae victoriae gratiam vilibus referrent capris immolatis, excusare conetur.)

[2]) Arist. *Ἀθ. πολ.* l. c.

secutos esse et per se certum est et eo confirmatur, quod posterioribus temporibus ephebi armati sequebantur[3]. equites autem, qui multis pompis intererant, hanc prae ceteris secutos esse veri simillimum est[4]. huius igitur formae pompa videtur fuisse: quingentae caprae quae erant Dianae immolandae in primo agmine ducebantur; quas polemarchus cum strategis sequebatur. deinde pedites, inter quos postea ephebi splendebant, certis ordinibus divisi procedebant, concludebant pompam equites[5]. cum autem pompae viam certo definire non possimus, tamen per forum et per viam Panathenaicam ad Ilisum, denique ad templum Agris situm ductam esse verisimile est[6].

sed in pompae forma ita restituenda acquiescere non licet, quia forma ipsa ab ea, quae de Dianae Agroterae sollemnium origine est, quaestione pendet. ac primum quidem vel ante pugnam Marathoniam Dianae Agroterae eodem die sacrificia facta esse statuendum est[7]. deinde ea quae viri docti et sexto Boedromionis diei et Dianae Agroterae attribuerunt Boedromia et a dea et a die discernenda sunt. quae postero die Apollini celebrata esse verisimile est[8]. ergo ea, quam de pompae

---

[3]) CIA II 466—499.

[4]) Demosth. IV, 26, XXI 171 et 174, cf. Panathenaea, Dionysia, Anthesteria, Olympiea.

[5]) de pompae ordine v. s. p. 28 sq., cf. Dionysia not. 29.

[6]) de via cf. Demosth. XXI 171, s. p. 27, not. 164. de sacro v. Ath. Mitt. XXII p. 228 (Doerpfeld), cf. Paus. I 19, 7.

[7]) hoc numquam dubitassent, si pugnam Marathoniam Metagitnione circa plenilunium (i. e. cr. diem XIV.) commissam esse respexissent; quod post Boeckhium demonstravit Toepffer Quaest. Pis. p. 135 sqq. instantis igitur diei festi memor Callimachus cum *σφάγια* immolaret magnum vovit sacrificium. quingentae autem caprae Dianae non magis quam militibus oblatae sunt, qui victoria laeti gregem magnam in maiorem deae gloriam comederunt. [hic esset insistendum; sed facere non possum quin paucia ad pugnam ipsam recurram, quam recentiores haud ita feliciter tractaverunt; nam evanuit paene inter coniecturas male fultas verum, quod de tribuum ordine quo erant dispositae in acie dixit Boeckhius Mondcycl. p. 68 sqq., scilicet tribum excepisse tribum inde a cornu dextro pro prytaniarum ordine sortito. ergo, cum Aeantis tribus *πρυτανεύουσα* in extremo steterit cornu dextro, pugna in prima prytania commissa est: falsum igitur est quod Keilius sagacissima ratiocinatione invenit, XIX. Sciroph. die annum illum coepisse (Herm. XXIX p. 321 sqq., tab. IV); ut enim *ἰδέαι* ad *σώματα*, sic Keilii anni ad annos veros.]

[8]) Mommsen p. 176, de Wilamowitz Arist u. Athen I p. 250. quae tradita sint videamus. Demosth. III 31 *ἐὰν — — Βοηδρόμια πέμψωσιν οὗτοι.* Philoch. apud Harp. s. v.: *ἑορτή τις Ἀθήνησιν οὕτω καλουμένη, ἥν φησι Φιλόχορος ἐν β' νενομίσθαι ἐπειδὴ Ἴων ὁ Ξούθου ἐβοήθησε σπουδῇ πολεμουμένοις Ἀθηναίοις ὑπ' Εὐμόλπου τοῦ Ποσειδῶνος, Ἐρεχθέως βασιλεύοντος. βοηδρομεῖν γὰρ τὸ βοηθεῖν ὠνομάζετο, τουτέστιν ἐπὶ μάχην δραμεῖν.* ab Harpocratione epitomato Suidas et Et. M pendent; praeterea Et. M. Suidae glossam dialecticam *βοηδρομεῖν* cum illa contaminavit. cui deo igitur Boedromia celebrata esse Philochorus dixerit, Harpocratio non tradit. sed satis certa

forma protulimus, opinio sustinenda et aliam pompam militum impetum complexam septimo Boedromionis die Apollini Boedromio ductam esse censendum est[9]). cuius nec formam nec viam novimus atque coniecturae viliores sunt quam quae proferantur. qui autem factum sit, ut cerimonia antiqua cum pugna Marathonia coniungeretur, facile intellegimus[10].

ΜΥΣΤΗΡΙΑ ΤΑ ΜΕΓΑΛΑ.

multas atque diversissimas pompas mysteriorum sollemnia magna Boedromione celebrata praebent.

1. de sacris Eleusine Athenas ductis.

ac primum quidem decimo quarto Boedromionis die sacra Eleusine Athenas in Eleusinium sub arce ducebantur[1]). quae saeculo quinto sacer-

ea sunt, quae Et. M. *Βοηδρομιών* ex onomastico illo profert, quod lex. Seguer. V exscripsit: *μὴν παρ' Ἀθηναίοις εἴρηται· ὅτι ἐν αὐτῶι ἐτιμᾶτο Βοηδρόμιος Ἀπόλλων τὴν δὲ ἀρχὴν ἔλαβεν ὅτι πολέμου συστάντος Ἀθηναίοις καὶ Ἐλευσινίοις συμμαχήσαντος Ἴωνος κατὰ συγγένειαν ἐνίκησαν οἱ Ἀθηναῖοι. ἀπὸ οὖν τῆς τοῦ στρατεύματος βοῆς τῆς ἐπὶ τῶι ἄστει δραμούσης ὅ τε Ἀπόλλων Βοηδρόμιος ἐκλήθη καὶ ἡ θυσία καὶ ὁ μήν· καὶ τὰ Βοηδρόμια ἐτελεῖτο ἑορτή. Φερεκύδης δ' ἐν τοῖς Αὐτόχθοσι, διὰ τῆς φωνῆς σημεῖον· ἣν τὸ πρότερον ἀξύνετον οὖσαν, εὗρε καὶ διήρθρωσεν.* quod Pherecydis liber nominatur praeclarum ostendit fontem e quo tota glossa fluxit. ergo Apollini Boedromio Boedromia celebrata esse, etiam si nullum aliud testimonium praesto esset, putaremus. sed multa atque gravia praesto sunt. nam cum nusquam Diana Boedromius inveniatur, apud multos Graecos Apollo Boedromius, a quo menses nomina duxerunt, occurrit; unde Callimachus scripsit *Ὤπολλον πολλοί σε Βοηδρόμιον καλέουσι* (in Apoll. 69). Apollo Boedromius Thebis Paus. IX 27, 1, *Βοηδρομιών* multis locis. quem deum etiam Dores receperunt, unde Delphorum mensis *Βοαθόος* BCH V p. 165 (Apollo Boethous quam Stefanius (Apollon Boedromios p. 52) profert numquam exstitit: nam Apollinis cognomen apud Callimachum (in Del. 27) non magis est quam Dianae (in Dian. 22)). ergo etiam Athenis Apollinem Boedromium, cui Boedromia antiquitus celebrata sint septimo mensis die, qui Apollinis erat sacer, cultum esse censebimus. qui deus ubi habitaverit nescimus, sed prope Apollinis paterni sacrum Apollinis *ἀλεξικάκου* statua erat, Paus. I 3, 4. Ion autem Apollinis filius Atheniensibus auxilium contra Eumolpum tulisse dicebatur. quare, cum die sexto Dianae Charisteria celebrarentur, fieri non potuit, quin Boedromia cum pugna Marathonia coniungerentur: unde Herodoti impetus (de Wilamowitz l. c.). in Attbide autem Boedromia in victoriae ex Amazonibus latae memoriam celebrari tradebantur (Plut. Thes. XXVII).

[9]) impetum illum pompae formis expressum esse e Demosthenis verbis *Βοηδρόμια πέμπειν* veri simile est; sed id quod in Etymologici Magni glossa altera est, sacrificium hac in pompa oblatum esse haud facile quisquam credet.

[10]) v. not. 8 in fine.

[1]) CIA III 5 titulus alteri p. Chr. n. saeculi; sed singularum cerimoniarum dies umquam mutatos esse verisimile omnino non est. quae sacra quid fuerint certo confici nequit; sed simulacra non fuisse e titulorum verbis colligendum est: II 470 v. 7 *καὶ προέπεμψα[ν αὐ]τὰ (τὰ ἱερὰ) ὁ[μοίως δὲ καὶ τ]ὸν Ἴακχον.* aliud igitur

dotes Eleusiniae portabant[2]); sed tertio, fortasse iam quarto ineunte, curru simplici, quem boves trahebant, vehebantur[3]). ephebi autem armati atque myrto coronati altero a. Chr. n. saeculo ad Echo locum quendam in via sacra[4]) situm ducti inde sacra in urbem deducebant[5]). contra altero p. Chr. n. saeculo vel decimo tertio die Eleusine missi sacra per totam viam prosequebantur. quibus temporibus *ὁ φαιδυντής,* qui Minervae sacerdoti sacrorum adventum nuntiabat, pompam videtur praecessisse[6]). cum autem eodem saeculo pompa ad Sacram Ficum sub ipsa urbe iter sisteret[7]), ille fortasse in urbem profectus nuntium absolvit, deinde redux factus iam urbem intrandam esse sacerdotibus indicavit. qui mos, si modo exstitit, utrum temporibus antiquioribus tribuendus sit necne, incertum est, sed pompam illo loco semper iter interrupisse ea de causa puto, quod illic Phytalus Cererem primum receperat: primum autem Cereris templum Atheniense Cereris sacra certo adibant. sic Eumolpidae Eleusinii, quibus tota pompa curae erat[8]), cum Phytalidis Atheniensibus coniunge-

---

dei simulacrum ligneum, alia sacra sunt. praeterea in magna pompa, quae 19. Boedr. die instituebatur, solum Iacchum canebant, v. i. denique, quod mihi quidem gravissimum videtur esse, saeculo quinto sacerdotes Eleusiniae sacra portabant, fortasse in capite (Hor. sat. II 8, 13 *ut Attica virgo cum sacris Cereris procedit fuscus Hydaspes Caecuba vina ferens*), cf. not. 2. certo igitur simulacra non erant, sed symbola mystica, quae simulacrorum, quin etiam numinum ipsorum ita fere instar erant, ut fascinum Bacchi: *τῶ καλάθω κατιόντος ἐπιφθέγξασθε γυναῖκες 'Δάματερ μέγα χεῖρε πολύτροφε πουλυμέδιμνε'.* quae inter sacra etiam fascinum fuisse e fabulis, quae sunt de Iamba et de Bauhone, verisimile est. — denique schol. Theocr. IV 25 ad sacra cognoscenda nihil valet; nam si omnino ad mysteria referendum est, nihil nisi scholiastam item atque nos, quid sacra fuerint, nescivisse monstrat.

[2]) tit. Ath. Mitteil. XIX p. 163 = Herm. XXVIII p. 623 *τὸν 'Ρειτὸν τὸν παρὰ τοῦ ἄστεως γεφυρῶσαι — ὡς ἂν τὰ ἱερὰ φέρωσιν αἱ ἱέρειαι ἀσφαλέστατα* (a. 421.). quod quamquam imprimis ad 19. Boedr. diem referendum videtur esse, tamen item ad 14. pertinet: nam eaedem sacerdotes sacra et Athenas et Eleusina portabant.

[3]) CIA IV 2, 385 d v. 17 mysteriorum epimeletae praebent *τὸ ζεῦγος εἰς τὴν κομιδὴν τῶν ἱερῶν.* huc referenda sunt, quae Probus dicit ad Verg. Georg. I 163 *tardaque—plaustra: sunt enim vehicula quorum rotae non sunt radiatae, sed tympana cohaerentia axi et iuncta cantho farreo. axis autem cum rota volvitur, nam rotae circa eiusdem cardinem adhibentur. hoc vehiculum in sacris Cereris arcanae quae Eleusis appellatur ab oppido Eleusine Attico et id ducunt boves.* cf. Boetticherum Philol. Suppl. III p. 301. circa annum 400. feminae divites in pompa magna curribus utebantur (Arist. Plut. 1013, Demosth. XXI 158, cf. Suid. *τὰ ἐκ τῶν ἁμαξῶν σκώμματα* = schol. Arist. Plut. 1014). quod cum antequam etiam sacra curru vecta sunt, factum esse veri simile non sit, currum bobus tractum intra annos 421 (v. not. 2) et 408—388 (Arist. Plut.) institutum esse conicias.

[4]) Harp. *ἱερὰ ὁδός* unde breviter Photius et Suidas.

[5]) CIA II 470; 467—469, 471.

[6]) CIA III 5.

[7]) Philostr. vit. soph. II 20 (p. 602).

[8]) CIA III 5.

bantur. deinde pompa per portam sacram[9]), per Ceramici *δρόμον*, per forum, per viam Panathenaicam ad Eleusinium sub arce ducebatur[10]).

deductionem igitur simplicem, qua symbola sacra Eleusine Athenas transportabantur, cognoscimus. parva autem pompa erat temporibus antiquis, quibus praeter sacerdotes nemo sacra deducebat, maior posterioribus, quibus ephebi agmen sequebantur. quae pompa cum item atque magna illa, quam 19. Boedromionis die ducebant, postquam Eleusis Athenis est adiuncta instituta sit, sanctitate vetusta ea de causa caret, quod non tam a religione praescripta quam inde orta est, quod Atheniensis cultus publici sedes Athenis non erat. unde et sacra Athenas et mystas cum Iaccho Eleusina duci necessarium erat.

2. *ἅλαδε ἔλασις.*

tum decimo sexto Boedromionis die, qui *ἅλαδε μύσται* audiebat, magnum agmen ad lavacrum sacrum, quo mystae expiabantur, instituendum ab Eleusinio per viam pompicam in Phalerum ducebatur[11]). quod tamquam pompam conformatum esse ea de causa veri simile est, quod rex mystas videtur duxisse[12]) et quod agmen epimeletis curae erat[13]).

3. *Ἀσκληπίεια.*

deinde Aesculapio decimo septimo Boedromionis die pompa quae archonti erat curae ducebatur[14]). ut autem dei novi[15]) cultus dignitatem

---

[9]) Pausan. I 37, 2.

[10]) *ἱερὰ πύλη* Plut. Sulla XIV, de Alten Ath. Mitt. III p. 31, tab. 3 et 4, Atl. v. Ath. tab. II prope Dipylum. *ἱερὰ ὁδός* Harp. s. v. de via pompica v. p. 26., not. 164 et 165 (Panathenaea).

[11]) Polyaen. Strat. III 11, 11 *Βοηδρομιῶνος ἕκτηι ἐπὶ δέκα — ἅλαδε μύσται*, cf. Hes. s. v., Plut. Phoc. VI et XXVIII, de glor. Ath. VII, schol. Aeschin. Ctes. 130, cf. Plynteria not. 26. CIA IV 1, 53a *τῶν πυλῶν ἧ(ι) ἅλαδε ἐ[χ]σελαύνουσιν οἱ μύσται* (fortasse porta Itonia, cf. Mommsenium p. 215, 1). in Eleusinio mystas congregatos esse veri simile est; ubi regis *πρόσρησις* facta videtur esse (Poll. VIII 90, cf. Robert Goett. gel. Anz. 161, VII, p. 538). de via pompica v. i. p. 64, Oschophoria not. 16.

[12]) quod e *προρρήσεως* munere sequitur. [13]) CIA IV 2, 385d v. 26.

[14]) Mommsenius p. 217 huic diei pompam recto attribuit. nam Aristotelis verba *Ἀθ. πολ.* LVI 4 *πομπῶν δ' ἐπιμελεῖται (ὁ ἄρχων) τῆς τε τῶι Ἀσκληπιῶι γιγνομένης ὅταν οἰκουρῶσι μύσται καὶ τῆς τῶν Διονυσίων τῶν μεγάλων μετὰ τῶν ἐπιμελητῶν* huic diei maxime conveniunt (cf. Philostr. vit. Apollon. Tyan. IV 18, *τὰ δ' Ἐπιδαύρια μετὰ πρόσρησίν τε καὶ ἱερεῖα δεῦρο μυεῖν Ἀθηναίοις πάτριον ἐπὶ θυσίαι δευτέραι*, 18. Boedromionis die celebrata). Aristotelis autem verba huc atque non ad Asclepiea, quae 8. Elaphebolionis die celebrantur, referenda esse, e verbis *ὅταν οἰκουρῶσι μύσται* elucet. nam inde, quod apud Aristotelem Asclepiea ante Dionysia posita sunt, nihil colligi potest, quia duas, quae archonti curae sint, coniungit pompas; Thargelia enim et Disoteria eodem modo coniuncta sequuntur, deinde Dionysia et Thargelia certamine connexa. praeterea in titulo II 741 A fr. c Asclepiea ante Thesea, a, b, d ante Dionysia sunt: duo igitur erant.

[15]) de Wilamowitz commentar. gramm. IV p. 25, not. 1, Preller-Robert I p. 521, 3.

prae se ferret, pompa ab initio splendide exornata est; nam multos boves[16]) canephori praecedebant[17]), cives vestibus albis induti sequebantur[18]). cum autem bobus et hominibus multis ad Aesculapii sacrum alius aditus non pateret, pompam per theatri diazoma superius intrasse veri simile est[19]). quae cum in medio clivo duceretur perpulcrum certo praebebat aspectum. e pompae formis autem ut simplicibus, ita splendidis saeculi indoles elucet[20]).

4. *Ἴακχος.*

iam Atheniensium pompam maximam aggrediamur, qua mystae undevicesimo Boedromionis die[21]) mane[22]) profecti Eleusina ducebantur. ac primum quidem pompam qualem a saeculo quinto fuisse scimus, deinde origines atque naturam tractare in animo est. ut autem mysteriorum cerimoniae omnes parum perspicuae sunt, ita pompa accurate describi nequit: nam tamquam nube velatam formam totam videmus. —

multorum hominum agmen non ab uno loco, velut a foro, proficisci poterat, sed singulae partes diversis locis congregatae et ordinatae sint necesse est. ergo cum pompa a Ceramico profecta esse dicatur[23]), Ceramicum totum a foro usque ad portam sacram mystarum plenum fuisse censendum est. ab Eleusinio autem sub arce pompa re vera ordiebatur; nam inde sacra, quae decimo quarto die Eleusine adducta erant, reducebantur[24]); quae saeculo quinto a sacerdotibus Eleusiniis portata et a tertio aut a quarto in curru simplici, quem boves trahebant, vecta esse vidimus[25]). postea autem ephebi armati et myrto coronati ab Eleusinio

---

[16]) CIA II 741 A fr. c. *ἐκ Ἀσκληπιείων παρὰ βοωνῶν X.*

[17]) CIA III 916 *κανηφορήσασαν Ἐπιδαυρίοις.* quod ita intellego, ut omnium ceremoniarum quae 17. et 18. die in Aesculapii honorem fiebant, nomen commune Epidauria fuisse et 18. diem mysticum, cui etiam heroa feralia (CIA II 453 b) attribuenda videntur esse, vel per se eodem nomine significatum esse censeam (*τὰ Ἐπιδαύρια μυεῖν,* Philostr. l. c.). contra primus dies, qui Aesculapii pompam et sacrificium continebat, iure *Ἀκληπίεια* nominabatur. in titulo autem *κανηφορήσασαν Ἐπιδαυρίοις* scriptum est, ut Asclepiea verna excluderentur; quod, si praeter eam quam tractamus pompam nec decimo septimo nec duodevicesimo die ulla ducebatur, prave intellegi non poterat. — Aesculapii canistrum argenteum CIA II 724 B v. 3.

[18]) vestium colorem album ab initio praescriptum esse veri simile est. cf. Aristid. I, p. 473, Girard BCH. II, p. 69.

[19]) Athen. Mitt. II, tab. XIII, U. Koehler p. 171 sq.

[20]) cf. Thesea Disoteria Bendidea Hephaestia.

[21]) CIA III 5; quod idem ex Herodoto VIII 65 concludi posset. 20. autem die pompa Eleusina adveniebat: schol. Ar. Ran. 324; Plut. Phoc. XXVIII, Camill. XIX; cf. Mommsenium p. 222.

[22]) Plut. Alcib. XXXIV.

[23]) schol. Ar. Ran. 399.

[24]) CIA III 5.

[25]) cf. notas 1—3.

sacra prosequebantur[26]. sic pompa admodum parva per viam Panathenaicam in forum ducebatur, ubi cum magistratibus sacris et profanis[27] mystas multos accessisse putandum est[28]; a porticu picta enim hierophantae et daduchi *πρόρρησις* fiebat. deinde pompa, cum per Ceramici *δρόμον* duceretur, perpetuo mystarum greges singulas attrahebat, donec ante Iacchi templum advenit[29], ubi dei simulacrum ligneum, quod in curru ponebatur, accedebat[30]. tunc primum illud *Ἴακχ' ὦ Ἴακχε* sonuit[31]. qui autem infimis temporibus occurrit *ἱερεὺς Ἰακχαγωγός* aut currum praecededat aut sedebat in curru[32]. deinde pompa per portam sacram Ceramicum exteriorem intrabat, ubi ultimos mystas accessisse veri simile est. iam ingens piorum multitudo sacra et Iacchum sequebatur: nam ut lapis de summo monte devolutus crescentem nivium molem secum rapit, ita sacra ab Eleusinio profecta mystas attrahebant[33]. cum autem saeculo quinto omnes pedibus procederent, a quarto feminae divites[34], postea etiam alii, imprimis magistratus sacri curribus utebantur[35]; qua consuetudine Lycurgus feminis frustra interdixit[36]. quo in agmine magno quomodo partes singulae distributae sint, accuratius definiri nequit. tamen sacra et Iacchum, quae in prima ducebantur pompa, magistratus sacros Eleusinios et Athenienses urbiumque legatos[37] vestigiis secutos esse veri simillimum est. postea autem etiam ephebi, quos cosmeta armatos et myrto coronatos et ordinibus militaribus distributos in pompa ducebat, sacra prosequebantur[38]. denique mystarum multitudo varia ita ordinata, ut virorum et feminarum chori separarentur inter se, procedebat[39]. omnes autem myrto coronati[40] et multi vestibus albis induti erant[41].

---

26) CIA II 466—471, III 5.

27) velut archontes senatores epimeletae [de quibus accurate tit. IV 2 385 d] alii.

28) Arist. Ran. 369 sqq. cum scholio, cf. Robert Goett. gel. Anz. l. c. p. 538.

29) Paus. I 2, 4, Plut. Arist. XXVII, Alciphr. III 59, Clem. Alex. Protrept. IV p. 64 P.

30) ligneum, non marmoreum simulacrum in pompa ductum nec manibus per viam longam portatum esse non est quod demonstremus.

31) Arist. Ran. 316 sq. 32) CIA III 262, Poll. I 35.

33) certo numerus permagnus erat; sed quomodo ex Herodoti, qui fabulam refert, verbis VIII 65 *ἰδεῖν δὲ κονιορτὸν χωρέοντα ἀπ' Ἐλευσῖνος ὡς ἀνδρῶν μάλιστά κη τρισμυρίων* illis temporibus 30 000 mystarum fuisse concludi potuerit miror. nam nisi numerum magnum ille significare noluit. quod Plutarchus ut homo Graecus recto intellexit (Them. XV).

34) cf. not. 3. 35) CIV II 834 b v. 41.

36) vit. X orat. Westermann biogr. min. p. 273.

37) CIA II 542 architheorus et theori Milesii.

38) CIA III 5 v. 23—24. 39) Arist. Ran. 409 et 444.

40) Ar. Ran. 330 cum scholio, cf. not. 38. demarchus Eleusinius myrto coronatur CIA IV 2, 477 c. v. 18.

41) Herodes Atticus ephebis vestes albas dedit CIA III 1132, Philostr. vit. soph. II 1, 5. unde multos ita vestitos fuisse veri simile est.

contra de itineris longi forma omnino non constat: nam id tantum scimus cerimonias multas (sacrificia libationes saltationes hymnos)[42]) cum multis monumentis (tumulis aris simulacris templis)[43]) coniungendas esse[44]); quae cerimoniae autem quibus in monumentis quomodo factae sint, nemo dicere potest. quare nec Pausaniae verba, quibus viam sacram describit, refero nec singulos locos sacros, qui cum religione Eleusinia cohaerebant, enumero (velut Sciri tumulum et templa ad Sacram Ficum atque in faucibus intra Corydallum et Poecilum). nam melius qui Pausaniae verba ipsa leget, cum pompae formam qualem restituimus in mente verset, itineris speciem oculis proponet[45]).

sed unam atque gravissimam cerimoniam sacram accuratius novimus, gephyrismos dico ludicra in Cephisi ponte facta[46]) ubi, cum pompam lente procedere necessarium esset, vetus mos rusticus commode absolvebatur. item enim atque lavacro illo, quod eo die, quem ἅλαδε μύσται appellamus, instituebatur, mystae cavillando expiabantur et impune per licentiam sacram versibus alternis opprobria rustica fuderunt. quem morem saeculo quinto a re publica ordinatum videmus esse: nam singuli chori certabant inter se et is, qui cavillando vicerat, certaminis praemium recipiebat[47]). ut autem cives noti et famosi irridebantur, ita quivis aut quaevis e mystis[48]) et item atque Steniis feminae imprimis cavillabantur inter se[49]).

tandem sole occidente[50]) mystae laborem multum passi[51]) Eleusina adveniebant, ubi pompa taedis accensis et carminibus decantatis per locos sacros ducebatur[52]). denique Iacchi simulacrum ligneum in templo con-

---

[42]) Plut. Alcib. XXIV, CIA III 5 v. 26—27.

[43]) Pausan. I 36, 3—38, 7.

[44]) pompa Panathenaica fori sacra singula venerabatur, v. s. p. 24.

[45]) quomodo illud κροκοῦν (lex. Seguer. V, Bekker p. 273) cerimoniam diuturnam in pompa factum esse cogitari potuerit, parum intellego. nam inde, quod Croconis arx in via sacra erat (Paus. I 38, 1), nihil sequitur. num Croconidae hoc in loco revincti erant?

[46]) Strab. IX 1, 24 p. 400 C, Hes. γεφυρισταί et γεφυρίς.

[47]) Ar. Ran. 392.

[48]) Ar. Ran. 409 sqq. Aristophanis verba Mommsenius p. 230 sq. parum recte ad pannychida Eleusiniam retulit. nam primum, ne poetae carmen subtilius interpretemur, cavendum est, deinde versus 386. obstat: καὶ μ' ἀσφαλῶς π α ν ή μ ε ρ ο ν παῖσαί τε καὶ χορεῦσαι. in ponte certamen magnum instituebatur; praeterea per iter longum hoc modo tempus consumebant.

[49]) Suid. τὰ ἐκ τῶν ἁμαξῶν σκώμματα = schol. Ar. Plut. 1014.

[50]) unde fuerunt, qui pompam diei vicesimo attribuerent, cf. not. 21.

[51]) imprimis pulverem, quem iam illis temporibus in viis Atticis multum fuisse ex Herodoto (VIII 65) vidimus; cf. Arist. Ran. 401.

[52]) Arist. Ran. 313 sq., Eur. Ion. 1074, Lactant. I 21, 24, Fulgent. I 10.

debatur[53]), mystae autem, cum per prata florida vagarentur, pannychida instituebant[54]).

iam quae pompae magnae origines et natura fuerint videamus. atque inde, quod nisi postquam Eleusis Athenis subiecta est, pompa institui non poterat, ordiendum est. superstitionen igitur antiquam pompae formis expressam esse nemo suspicabitur. sed pro ea, qua fuit a saeculo quinto forma, mysteriorum pompa earum, quibus deorum simulacra deducebantur, pomparum, velut Plynteriorum aut Dionysiorum, similis videtur esse: nam Iacchi simulacrum Eleusina ducitur, Iacchum mystae canunt, ab Iaccho dies festus et pompa ipsa nomen duxerunt[55]), ut Iacchus rite in pompa veheretur, postea sacerdos Iacchagogus exstitit; Iacchi igitur deductio pompa magna videtur esse. at haec neque origo neque etiam saeculo quinto[56]) pompae natura erat, nam a pugna Salaminia Iacchi gloria orsa est[57]) neque antiquitus Iacchi simulacrum in pompa ductum esse demonstrari potest. immo pompa inde originem duxit, quod deae Eleusiniae etiam postquam civitas Eleusinia ab Atheniensibus subiecta est, Eleusine, non Athenis habitabant. Athenienses igitur ad mysteria celebranda Eleusina proficisci necessarium erat: quod ita faciebant, ut pompam magnam instituerent. ut autem mystae Athenienses omnes, ita Iacchus deus mysticus Atheniensis, qui Athenis cum matre et cum filia haud aliter coniunctus erat atque Triptolemus Eleusine, deas adibat. multo rectius igitur Cereris illa sacra, quibus, cum Athenas transportarentur, quam arte dea cum urbe coniuncta esset, significabatur, a mystis deducta esse dici possunt. nam Ceres Athenas veniebat, ut mystas ad mysteria celebranda secum Eleusina duceret. qualem pompae naturam fuisse puto.

haec igitur constant: antiquitus mystae pompa magna instituta Eleusina se conferebant; cuius agminis in capite Cereris symbola sacra portabantur. postea, quantum quidem videtur non ante pugnam Salaminiam, Iacchus, qui cum Atheniensibus artius quam cum symbolis sacris cohaerebat, simul Eleusina ducebatur[58]). deinde Iacchus paulatim

---

[53]) CIA IV 2, 385 d v. 20 (*οἱ ἐπιμεληταὶ*) *ἐπεμελήθησαν δὲ καὶ τῆς Ἐλευσῖνι τοῦ Ἰαόκχου ὑποδοχῆς* quod Mommsenius p. 233, 2 non recte eiecit. sed quo templo Iacchus receptus sit nescimus.

[54]) Ar. Ran. 371 sq.

[55]) Strab. X, 10 p. 468 C; Plut. Cam. XIX, Phoc. XXVIII, Alcib. XXXIV; schol Ar. Ran. 324 et 399; Polyaen. III 11, 11; Hes. *Ἴακχον*, Phot. Suid. *Ἴακχος*.

[56]) v. not. 58.

[57]) Kern, Ath. Mitt. XVII p. 138 sq.

[58]) quod Aristophanes sensit, cum mystas induceret canentes *νῦν καὶ τὸν ὡραῖον θεὸν παρακαλεῖτε δεῦρο ᾠδαῖσι τὸν ξυνέμπορον τῆσδε τῆς χορείας. Ἴακχε πολυτίμητε μέλος ἑορτῆς ἥδιστον εὑρών, δεῦρο συνακολούθει πρὸς τὴν θεὸν καὶ*

magis atque magis crevit, ut posterioribus temporibus primum locum obtinere videretur. sed vel altero p. Chr. n. saeculo magistratus non tam Iacchum quam symbola sacra deduci sciebant[59]).

5. *Ἐλευσίνια.*

denique ipsa Eleusine, veri similiter vicesimo primo Boedromionis die[60]), pompa ducebatur, qua deis magnis, postea etiam Iaccho, *τριττόαν βόαρχον* et aliis numinibus hostias minores (capras) offerebant[61]). praeterea maius boum sacrificium[62]) et canephoros[63]) fortasse saeculo sexto, certe quinto attribuendas novimus[64]). quae duo hostiarum agmina simul ducta esse e pompae Panathenaicae similitudine concludendum est[65]). huius igitur formae pompa videtur fuisse: canephori in agminis capite procedebant, deinde bos cum ovibus duabus et hostiae minores, denique boves multae, quas civitas Atheniensis offerebat, postea etiam boves ab ephebis oblatae ducebantur; quas sacerdotes et magistratus Eleusinii et Athenienses, denique mystae sequebantur. ita autem pompam ductam esse, ut aliorum numinum, quibus hostias offerebat, sacella singula venerata tandem ante Cereris et Proserpinae aram finiretur, veri simile est.

excursus.
de tempore Eleusiniorum.*

omnia ea quae Mommsenius p. 179 sqq. de Eleusiniis a mysteriis separandis protulit accurate refellere huius loci non est. sed paucis hanc coniecturam stare non posse demonstrare conabor.

δεῖξον ὡς ἄνευ πόνου πολλὴν ὁδὸν περαίνεις. Ἴακχε φιλοχορευτά, συμπρόπεμπέ με. deinde illud *Ἴακχε φιλοχορευτά, συμπρόπεμπέ με* tamquam versus intercalaris bis repetitur. prorsus aliter autem Ceres cauitur: *ἄγε νυν ἑτέραν ὕμνων ἰδέαν τὴν καρποφόρον βασίλειαν Δήμητρα θεὰν ἐπικοσμοῦντες ζαθέοις μολπαῖς κελαδεῖτε. Δήμητερ ἁγνῶν ὀργίων ἄνασσα συμπαραστάτει κτλ.*

59) CIA III 5.

60) de tempore Eleusiniorum vide excursum.

61) CIA I 5, cf. excursum; II 465 b v. 8.

62) CIA II 741, cf. excursum.

63) CIA III 916; qui titulus certo huc referendus est, nam in pompa magna quae 19. Boedromionis die Athenis Eleusina ducebatur canephori non erant. de umbellis perperam huc relatis v. Panathenaea not. 151.

64) saeculo quarto sacrificium novimus (CIA II 741 fr. c et d), sed quinto, cum magnum telesterium aedificaretur, antiquam trittoam boarchum solam oblatam esse credi vix potest. quod etiam de Pisistrati temporibus valet.

65) v. s. p. 18 sqq.

* haec omnia scripta sunt antequam ea, quae Robertus de Mommsenii libro egregie disputavit, in lucem prodierunt (Goett. gel. Anz. 161, VII, p. 523 sqq.). factum autem est, ut non ita, ut voluerim, eis, quae ille me docuit, uti possem; quod

ac primum quidem inde, quod in titulo Eleusinio CIA IV² 834 b v. 30—50 mysteria et magnorum Eleusiniorum certamina separata sunt, nihil sequitur; nam cum magistratus hoc in titulo rerum diversissimarum rationes reddant, pro rebus, quantum quidem fieri potuit, non pro sollemnibus, quae pauca sunt inter alias res, singula distributa sunt. eodem autem iure, quo Mommsenius Eleusinia separat a mysteriis, quivis in ordine ita haerere possit, ut Eleusinia multo post mysteria celebrata esse ea de causa dicat, quod haec in versu 32., illa in 47. sint. deinde quo veniamus, si titulis hoc modo utimur, uno exemplo allato illustretur. tituli ephebici II 467 versus 9—11 hi sunt: *ἐποιήσαντο δὲ καὶ τὴν ὑπαπάντησιν τοῖς ἱεροῖς ἐν ὅπλοις καὶ προέπεμψαν αὐτὰ καὶ τὸν Ἴακχον ὡσαύτως· ἤραντο δὲ καὶ τοῖς Μυστηρίοις τοὺς βοῦς ἐν Ἐλευσῖνι τῆι θυσίαι καὶ αὐτοὶ ἐβουθύτησαν ἐν τῶι περιβόλωι τοῦ ἱεροῦ.* tum ephebi cursus lampadas pompas omnes rite absolvisse et socios et Romanos salutasse affirmantur. inter cursus autem et lampadas id est, quo commotus scriba totum locum mysteriis adiunxit: *καὶ ἤραντο ταῖς θυσίαις τοὺς βοῦς εὐσχημόνως.* tum haec sequuntur (v. 15—19): *παρήγαγον δὲ καὶ τοῖς Ἐλευσινίοις βοῦς τροφίας δύο καὶ ἔθυσαν, καὶ τοῖς Πειραίοις τῶι Διονύσωι ταῦρον καὶ ἔθυσαν, τοῖς τε Διονυσίοις ἕτερον βοῦν ὅτι κάλλιστον παρήγαγον τῆι πομπῆι ὃν καὶ ἔθυσαν ἐν τῶι ἱερῶι, καὶ ἐπὶ τούτοις ἅπασιν ἐκαλλιέρησαν:* boves, quos ephebi singulis sollemnibus obtulerint, enumerantur; deinde Thesea et Epitaphia, tum Munichia sequuntur. cum autem Munichia extra urbem celebrata sint, commode haec adduntur (v. 22—23): *ἐξῆλθον δὲ καὶ ἐπὶ τὰ φρούρια καὶ τὰ ὅρια τῆς Ἀττικῆς πλεονάκις ἐν ὅπλοις καθὼς ἐπέταττον αὐτοῖς τὰ ψηφίσματα τῆς τε βουλῆς καὶ τοῦ δήμου.* quibus singulae cerimoniae, quae Salamina spectant, adiunguntur, tum haec periodum concludunt (v. 27—32): — — *ἔθυσαν τῶι Διὶ τῶι Τροπαίωι τοῖς τε προηροσίοις ἤραντο τοὺς βοῦς ἐν Ἐλευσῖνι καὶ ἐλειτούργησαν ἐν τῶι ἱερῶι εὐτάκτως. ἀνέθηκαν δὲ καὶ τοῖς μεγάλοις μυστηρίοις φιάλην τῆι τε Δήμητρι καὶ τῆι Κόρηι χαριστήριον ἀπὸ δραχμῶν Στεφανηφόρου ἑκατόν, τάς τε ἄλλας θυσίας τὰς καθηκούσας ἁπάσας ἔθυσαν μετά τε τοῦ κοσμητοῦ καὶ τῶν διδασκάλων τοῖς θεοῖς καὶ τοῖς εὐεργέταις τοῦ δήμου καὶ ἐκαλλιέρησαν ἐμπάσαις.* iam circulus in se revertitur. est autem una quasi parenthesis intermissa inter mysteria et Eleusinia (v. 12—15); sed mysteria et Eleusinia separanda esse Mommsenius iubet. contra multae ac diversissimae res inter Eleusinia et Proerosia intercedunt. sed coniungenda esse Mommsenius arbitratur. sic

---

hoc loco facile fuisset: nam excursu toto eiecto Roberti disputationem citare potuissem. tamen nihil mutare malui; non inutile enim fore duxi, si etiam *παῖδα μύστην* pro viribus ea efficere conatum esse monstrem, quae hierophanta manu valida perfecit.

si mysteria ipsa, quae et in versu 10. et in 29. occurrunt, tractabimus, quid cum sollemnibus miserrimis faciemus? certo simul et constringemus et dilacerabimus.

sed ultimum Mommsenii argumentum, quo Eleusinia ante mysteria celebrata esse demonstrare conatur, nondum examinavimus: titulum Eleusinium dico veterem CIA I 5 quem a versu altero exscribo: — — *ν τοὺς ἱεροποιοὺς Ἐλευσινίων καὶ* — — 3. — — *ῆι, Ἑρμῆι ἐναγωνίωι, Χάρισιν αἶγα* — — 4. — — *ν Ἀρτέμιδι αἶγα, Τελεσιδρόμωι, Τρι[πτολέμωι* — — 5. — — *Ἰάκ]χωι, Θεοῖν τριττόαν βόαρχον ἐν τῆι ἑορ[τῆι.* ubi Mommsenius ea de causa, quod Mercurius *ἐναγώνιος* ante matrem et filiam nominetur, versu altero *μυστηρίων* supplendum et duo sollemnia discernenda esse putat (p. 197). pluribus igitur numinibus eisdem sollemnibus immolari non potuisse censet. sed qui fuerunt illi *ἄλλοι θεοὶ οἷς πάτριον ἦν* Halois sacra facere? (CIA IV_2 614 b v. 9, cf. 385 d v. 14 et 477 c v. 8.) — sed satis in istis argumentis refellendis morati sumus. iam id quod non sine aliqua veri specie affertur examinemus. in titulo enim II 741 qui pecuniarum quae ex hostiarum pellibus redierunt rationes continet haec sunt:

fr. c v. 6—14.

[*ἐκ τῆς*] *θυσίας τῆι Εἰρήνηι* [*παρὰ*]
στρατηγῶν ΡΗΗΔΠ[I]II.
[*ἐκ Πα*]*ναθηναίων παρὰ ἱερο*[*ποιῶν*].
[*ἐξ Ἐλε*]*υσινίων παρὰ ἱεροποιῶ*[*ν* — —].
[*ἐκ τῆς θ*]*υσί*[*α*]*ς τῆι Δημοκρατία*[*ι παρὰ*]
[*στρατη*]*γῶν* [H]HHHΔ⊢⊢⊢III
[*ἐξ Ἀσκλ*]*ηπιείων παρὰ βοωνῶν* X.
[*ἐχ Θησ*]*έων παρὰ*
[*ἱεροποιῶ*]*ν* XHΡΔΔΔIII.

fr. d v. 1—12.

[*ἐξ Ἐλευσινίων παρὰ*]
ἱεροπ[*οιῶν* — —]
ἐκ τῆς θ[*υσίας τῆι Δημοκρατίαι παρὰ*]
στρατηγ[*ῶν* — —]
ἐξ Ἀκληπ[*ιείων παρὰ* — — — — —]
ἐχ Θησέων [*παρὰ* — — — — —]
ἐγ Διονυσίω[*ν τῶν ἐμ Πειραιεῖ παρὰ*]
στρατηγῶν — —
ἐγ Διονυσίω[*ν τῶν ἐπὶ Ληναίωι παρὰ*]
στρατηγῶν — —.
[*ἐ*]*κ* [*τ*]*ῆς θυσία*[*ς τῆι Ἀγαθῆι Τύχηι* —]
[. . . . .] *στρατ*[*ηγῶν* — —]

quo in titulo cum sollemnium ordo nusquam mutatus esse videatur (videatur; nam complurium sacrificiorum dies ignoramus) Eleusinia ante Asclepiea celebrata esse concludi potest. sed cum multis de causis hoc factum esse veri simile non sit, num aliquo modo, qui factum sit, ut ordo mutaretur, intellegi possit videamus. atque primum menses permixtos non esse statuendum est; nam quamquam ne id quidem demonstrari potest, tamen quae ab hac propositione deflectit coniectura probabilis non erit. sed unum omnes, qui titulum diligenter perlegent, videbunt, saepius duas pecuniae summas, quae ab iisdem magistratibus coactae sunt, ita coniunctas esse inter se, ut nulla alia intermissa sit (fr. a v. 12—14, 30—33; fr. b v. 6—9, 17—19; fr. c v. 8—9; fr. d v. 7—12 (tres summae). quod in pecuniarum catalogo fortuito factum esse haud facile credemus. si igitur sacrificii, quod Athenienses Democratiae faciebant, dies a medio mense non nimis aberat (fortasse plenilunio fiebat), Eleusinia illa de causa cum Panathenaeis coniuncta esse puto, praesertim cum numquam artius cum Asclepieis cohaererent. immo Asclepiea autumnalia ab Eleusiniis non magis pendebant quam verna a Dionysiis.

restat ut id, quod scriptores consueverunt, cum eodem Eleusiniorum nomine et mysteria et pompam et certamina significarent, etiam in titulis occurrere fateamur; nam qui tituli IV 2 385 d versus 22—25 leget, Mommsenium (p. 180, 2) illos perperam interpretatum esse videbit.

denuo ergo in eo sumus, quo iam Meursius primo impetu pervenit, scilicet ut magna Eleusinia penteteridem, certaminum trieteridem, pompam annuam eis diebus quibus noctu mysteria fiebant celebrata esse censeamus. quare ea, quae satis saepe repetita sunt, breviter tantum moneo, totos dies dico, quos aliquo modo degi necesse erat, et histriones, qui hac de causa postea conducebantur (CIA II 628 de quo recte Mommsenius p. 240 sq.).

inter eos autem dies, qui pompae patent, vicesimus primus maxime convenit.

SENTENTIAE CONTROVERSAE.

1. fabula quae fertur de Minotauro in labyrintho incluso e cultu Delio intellegitur.

2. proverbio quod est *ἐν ὄνυχι γίγνεται τὸ ἔργον* Polycletus cum diceret *χαλεπώτατον εἶναι τὸ ἔργον ὅταν ἐν ὄνυχι ὁ πηλὸς γένηται* (*οἷς ἂν ἐς ὄνυχα ὁ πηλὸς ἀφίκηται*) ita usus est, ut rem ex arte notissimam facete cum proverbio misceret.

3. Aeschyli versum Pers. 1000 sq. (975 sq. Kirchh.) sic scribo: *ἔταφον ἔταφον, οὐκ ἀμφὶ σκηναῖς τροχηλάτοισιν ὄπισθεν ἑπόμενοι.*

4. Aeschylus cum Ius verba componeret quae sunt *μηδέ μοι φθονήσῃς εὐγμάτων ἄναξ* fortasse Simonidis versus hos in mente versavit: *μεταιβολία δέ τις φανείη, Ζεῦ πάτερ ἐκ σέο. ὅτι δὴ θαρσαλέον ἔπος εὔχομαι καὶ νόσφι δίκας, σύγγνωθί μοι.*

5. Cyclopis qui est in vasculo Boeotico Jahrb. X, Anz. p. 35 oculum tertium pictor in medio pinxit pectore.

6. serpens quae virum armatum mordet in vasculo picto Arch. Zeit. 1880 p. 189 = Raoul-Rochette Mon. inéd. tab. 40 mortui ab illo interfecti Furia est.

7. recte Duemmlerum in Academicis p. 173 sqq. ea, quae Plato profert in Theaeteto inde a p. 154. ad Aristippum, non ad Protagoram retulisse inde sequitur, quod Epicurus ea perfecit, quae illic proponuntur.

8. venerabundus Protagoras Abderita doctorandis, quia *πρῶτος κατέδειξε τὰς πρὸς τὰς θέσεις ἐπιχειρήσεις.* —

VITA.

natus sum Ernestus Pfuhl Charlottenburgae a. d. XV. Cal. Dec. a. 1876. patre Johanne sculpturae professore matre Clara e gente Meyer. fidem profiteor evangelicam.

litterarum elementis primis postquam pater domo me imbuendum curavit, per lustrum gymnasium Regium Berolinense, quod vocant Joachimsthalsches, frequentavi; tum Davosii in Fridericiano ludi triennium ultimum absolvi. deinde maturitatis testimonium Badenbadis a Magni ducis gymnasio a. 1895. mense Iunio adeptus et Octobre civibus universitatis litterariae Fridericae Guilelmae Berolinensis legitime adscriptus per octo semestria philologiae ita operam navavi, ut veterum monumentis non minus quam litteris studerem.

docuerunt me viri clarissimi Curtius Delbrueck Diels Graef Kalkmann Kekule de Stradonitz Kern Koehler Koepp Pernice Puchstein Vahlen de Wilamowitz-Moellendorff Winter.

ad exercitationes benevole me admiserunt viri illustrissimi Diels Graef Kalkmann Kekule de Stradonitz Koehler Pernice Puchstein Schoene Winnefeld.

proseminarii Regii sodalis fui ordinarius per semestria tria, extraordinarius per unum semestre.

qui autem optime de me sunt meriti viris doctissimis omnibus, imprimis vero Renardo Kekule de Stradonitz et Udalrico de Wilamowitz-Moellendorff gratias quam maximas nunc ago, semper habebo, pro viribus me relaturum esse spero. —

Berolini, typis W. Pormetter.